

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Жулканич Неля Михайлівна

УДК 338.432.(477)

**АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ
В ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 60-Х РР. ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
директор Інституту філософської освіти та науки,
завідувач кафедри історії та філософії історії

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст.;

доктор історичних наук, професор
Марусик Тамара Володимирівна,
Чернівецький національний університет
ім. Юрія Федьковича,
проректор з науково-педагогічної
і навчально-виховної роботи;

доктор історичних наук, професор
Плющ Микола Романович,
Київський міський педагогічний університет
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри історії України
і методики викладання історичних дисциплін

Захист відбудеться “26” січня 2010 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601 м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601 м. Київ–30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “22” грудня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дослідження історії розвитку аграрних перетворень в українському селі в сучасних умовах є надзвичайно актуальним, оскільки нинішні зміни форм господарювання в сільському господарстві за своїми масштабами і радикальністю великою мірою співзвучні з соціально-економічними трансформаціями, які відбувалися в аграрній сфері України в 1960–1990-ті рр. ХХ ст. Сучасне реформування аграрного сектора незалежної України потребує врахування історичного досвіду. Вивчення проблем аграрної сфери дозволить визначити конкретні кроки і заходи, які сприяли б відродженню галузі та її соціальної сфери. Ретельний аналіз і наукове узагальнення здобутків та прорахунків попередніх років щодо аграрних перетворень сприятиме розробці більш раціональної аграрної політики держави.

Дослідження історії аграрного господарювання завжди мали важливе значення, оскільки культура й філософія українців формувалися під впливом землеробських традицій. У радянський період нашої історії проблеми сільського господарства Української РСР вивчалися тільки як складова частина народногосподарського комплексу СРСР, без достатнього врахування специфічних особливостей господарювання українського села. Нині вивчення еволюції аграрних відносин в Україні потребує нових підходів з урахуванням історичного розвитку окремих регіонів країни, ментальності населення, специфіки реформування сільських територій. Найменше уваги, на нашу думку, дослідники приділяли вивченню аграрної історії областей Українських Карпат з другої половини ХХ ст., що було обумовлено відвертим ігноруванням проблем розвитку західного регіону.

Окремі причини невирішеності аграрних проблем сьогодення сягають своїм корінням у недалеке минуле, що зумовлює необхідність вивчення та глибокого аналізу досвіду попередніх аграрних перетворень, які здійснили неабиякий вплив на розвиток аграрних відносин регіону в цілому та окремих його областей, тоді як спеціального, комплексного дослідження зазначених проблем в українській історіографії ще немає. Поглиблене вивчення основних факторів регіональної аграрної політики держави дає можливість комплексно розкрити перспективи, форми, етапи та особливості еволюції аграрних відносин в українському селі, показати їх взаємозв'язок і взаємозалежність з характером аграрних реформ.

Що стосується Карпатського регіону, до якого входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області, то він характеризується малоземеллям, високою густотою населення, тяжінням селян до приватної власності. Крім природних та географічних спільних рис, зазначені області Українських Карпат об'єднує також спільне історичне минуле.

Таким чином, наукова значущість проблеми та її недостатнє вивчення і зумовили вибір теми дослідження “Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.)”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності до тематичного плану науково-дослідної

роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Дослідження проблем гуманітарних наук” та досліджуваної наукової проблеми кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.” Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 22 грудня 2005 р.).

Метою дисертаційного дослідження є аналіз трансформацій в аграрній сфері областей Українських Карпат у другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст., з’ясування суті аграрної політики радянського керівництва щодо Української РСР, механізмів та наслідків її реалізації в республіці, а також аграрної політики незалежної України; динаміки соціальних перетворень у регіоні.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- вивчити сучасний стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- проаналізувати джерельну базу дослідження; ввести в науковий обіг нові архівні матеріали, що дозволить об’єктивно проаналізувати еволюцію аграрних відносин у регіоні;
- розкрити історичні передумови аграрних перетворень в Україні у середині ХХ ст.; проаналізувати напрями аграрного господарювання в областях Українських Карпат другої половини 60-х – 70-х рр. минулого століття;
- дослідити тенденції розвитку карпатського села у 1980-х роках; вивчити і узагальнити досвід розв’язання продовольчої проблеми в першій половині 1980-х рр., наслідки реалізації Продовольчої програми для республіки та держави;
- виявити закономірності й тенденції здійснення аграрної та земельної реформ за роки незалежності України, визначити особливості їх реалізації в Карпатському регіоні;
- узагальнити досвід європейських країн-сусідів регіону щодо здійснення аграрних перетворень в умовах ринкової економіки; вивчити можливості використання цього досвіду в регіоні Українських Карпат;
- проаналізувати трансформаційні процеси в соціальній сфері карпатського села в досліджуваний період, причинно-наслідкові чинники та динаміку;
- сформулювати практичні рекомендації щодо вдосконалення аграрних відносин у регіоні з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду розвитку аграрної сфери.

Об’єктом дисертаційного дослідження є українське село, зокрема функціонування аграрної сфери областей Українських Карпат, соціальні аспекти і розвиток сільських територій регіону в другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є аграрні перетворення в областях Українських Карпат у другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.

Територіальні межі дослідження визначаються областями Українських Карпат (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області), які об’єднує спільне історичне минуле, природно-географічне положення та умови виробництва. Регіон розташований на крайньому заході України й межує з

Молдовою, Польщею, Румунією, Словаччиною та Угорщиною. Його площа становить 9,4% території України, тобто 56,6 тис. км², з населенням 6119,7 тис. осіб (13% населення України), в тому числі сільського 3144,1 тис. осіб (51,3% від загальної кількості населення регіону) (дані 2005 р.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від другої половини 60-х рр. ХХ – до початку ХХІ ст. Нижня межа стала початком задекларованого березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС нового етапу аграрної політики в державі. Проголошувався комплексний розвиток аграрного сектора економіки: посилення спеціалізації, концентрації, інтеграції агропромислового виробництва; впровадження економічних механізмів господарювання; реорганізація органів управління АПК – зокрема створення Держагропрому СРСР та його підрозділів на місцях; здійснення низки заходів соціального характеру.

Верхня межа даного дослідження обумовлена прагненням автора дослідити перебіг аграрних перетворень у регіоні в пострадянський період, розглянути заходи щодо зміни структури та утвердження нових форм господарювання в агропромисловому комплексі, здійснити в історичному зрізі порівняльний аналіз трансформації аграрних відносин у різні періоди аграрної історії держави. У другій половині 1990–х рр. в Україні було прийнято значну кількість національних програм і проектів щодо розвитку аграрної сфери, термін виконання яких завершувався 2005 р. Зокрема, це Національна програма розвитку сільськогосподарського виробництва України на період 1996–2005 рр., Національна програма відродження села на 1995–2005 рр., Програма інформатизації агропромислового комплексу, Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999–2010 рр. Тому, на нашу думку, доцільним є аналіз їх реалізації та впливу на подальший розвиток аграрної сфери села.

У процесі роботи було використано **комплекс методів дослідження**: загальнонаукові (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, моделювання, порівняння, системний метод, метод прогнозування та ін.) та історичні методи (порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-ситуаційний та стадіально-регіональний).

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

- *Вперше* з позицій історизму та наукової об'єктивності в регіональному зрізі, на фоні загальнонаціональних тенденцій:
 - комплексно проаналізовано основні аспекти розвитку аграрної сфери в областях Українських Карпат у другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.;
 - введено в науковий обіг нові неопубліковані архівні джерела;
 - на основі архівних матеріалів, аналізу історіографії проблеми досліджено структуру сільськогосподарського виробництва, особливості реформування аграрного сектора карпатського села, функціонування соціально-побутової та соціально-культурної сфери сільських територій регіону.
- *Доповнено й поглиблено* аналіз причинно-наслідкових зв'язків у здійсненні аграрних реформ у радянський період та процесу реформування і утвердження

нових форм власності й господарювання в аграрній сфері карпатських областей незалежної України, а саме:

- *розкрито* в історичному плані сутність трансформаційних процесів та динаміку змін у характері виробничих відносин в агропромисловому комплексі, утвердження нових організаційно-виробничих структур у сільському господарстві на сучасному етапі;
- *узагальнено* досвід реформування аграрної сфери і земельних відносин у постсоціалістичних країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії – та вивчено можливості його адаптивного використання;
- *обґрунтовано* соціальну спрямованість перетворень в аграрній сфері як основний критерій результативності аграрної політики.

– *Подальший розвиток отримало:*

- висвітлення регіональних особливостей аграрного господарювання в областях Карпатського регіону другої половини 60-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.;
- визначення шляхів практичної реалізації теорії аграрних перетворень та соціальної спрямованості новітньої аграрної політики країни як основного критерію перспективного розвитку сільських територій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційного дослідження, теоретичні узагальнення, практичні висновки щодо передумов та реалізації аграрних перетворень, формування соціально-виробничого укладу карпатського села можуть бути основою подальшої поглибленої наукової розробки проблем аграрної історії. Основні положення та висновки дисертаційної роботи можуть бути корисними для управлінських структур та органів місцевого самоврядування при визначенні ними шляхів удосконалення державної регіональної політики щодо розвитку сільських територій та переорієнтації її на підпорядкування інтересам селян; результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищій школі, для підготовки узагальнюючих праць з історії українського селянства.

Особистий внесок здобувача у спільних публікаціях полягає в дослідженні аграрних перетворень в областях Українських Карпат у другій половині 60-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. У колективній монографії “Сільське господарство України – від минулого до сьогодення” здобувачем здійснено ретроспективний аналіз розвитку аграрної сфери Закарпаття (С.74–105). В колективній монографії “Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід” автором досліджено історію розвитку транскордонного співробітництва аграрних підприємств Закарпаття (С.105–139) та напрямки активізації транскордонного співробітництва з прикордонними регіонами сусідніх країн (С.280–291). У брошурі “Соціальний розвиток карпатського села (1965–1990-ті рр.)” (співавтор Дробот І.І.) авторським є архівне забезпечення дослідження соціальних проблем карпатського села та аналіз засад формування виробничо-соціального укладу і розвитку сільських територій регіону в 1965–1990 рр.). У співавторстві надруковано чотири праці: у статті “Розвиток аграрних відносин в Угорщині (1965–1990 рр.)” (співавтор Лендел М.А.) авторським є дослідження історичних аспектів

аграрних перетворень в Угорщині в 1960–1990 рр. У статті “Особливості аграрного господарювання в Карпатському регіоні (1990–2003 рр.)” (співавтори Лендел М.А., Газуда М.В.) авторським є обґрунтування напрямів господарювання різноукладних аграрних підприємств регіону. В статті “Досвід реалізації аграрних реформ в окремих країнах ЦСЄ та можливості його використання в Україні” (співавтор Дробот І.І.) авторським є дослідження результатів аграрних реформ в Угорщині та Польщі й можливостей використання зарубіжного досвіду в Україні. В статті “Перспективи інтеграції аграрного сектора України до Спільної аграрної політики ЄС: проблеми і перспективи” (співавтор Лендел М.А.) авторським є дослідження проблемних аспектів формування нової аграрної політики України в контексті принципів Спільної аграрної політики ЄС.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження апробовано на Міжнародному науковому семінарі “Кайндлівські читання” (Чернівці, 2006, 2007, 2008), Міжнародній науково-практичній конференції “Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій” (Львів, 2006), VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Чернівці, 2007), VII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008), Міжнародній науковій конференції “Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології Північного Причорномор’я” (Одеса, 2009), XIX Міжнародній конференції “Історія релігій в Україні” (Львів, 2009), VII Буковинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” (1869–1940 рр.) (Чернівці, 2009), Міжнародній конференції “Румунсько–українські відносини: історія, сучасність” (Румунія, м. Сату-Маре, 2009), Науковому семінарі “Проблеми дослідження стародавньої та сучасної історії Верхнього Потисся” (Ужгород, 2006), Третіх Курасівських читаннях “Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії” (Київ, 2007), III науковій конференції молодих учених “Проблеми підвищення господарювання на макро- і мезоекономічному рівнях” (Одеса, 2008), звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М. П. Драгоманова і Ужгородського національного університету та отримали схвалення на засіданні кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М. П. Драгоманова.

Матеріали дисертації використані при підготовці третього тому колективної монографії “Сільське господарство України – від минулого до сьогодення”, присвяченої 75-річчю Української Академії Аграрних Наук (Київ, 2006), та колективної монографії “Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід” (Ужгород, 2006).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення в індивідуальній монографії (23,72 друк. арк.), у двох колективних монографіях та брошурі (авторські – 5,0 друк. арк.), у 26 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України (22 одноосібні), загальним обсягом 23,2 друк. арк. (з яких 21,8 – авторські), 14 – в матеріалах конференцій.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, п’яти

розділів (17 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг дисертації 451 сторінок, з них 360 основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 929 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, хронологічні та територіальні рамки, мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, наукова новизна, практичне значення роботи, наводяться дані про апробацію одержаних результатів, публікацій та структуру роботи.

У першому розділі “Історіографія, джерельна база та методологія дослідження” проаналізовано та узагальнено сучасний стан розробки обраної для дослідження проблеми, обґрунтовано методи, використані для виконання поставлених завдань, розкрито тенденції розвитку вітчизняних досліджень сільських територій у радянський час і в умовах незалежної України.

Аналіз праць вітчизняних істориків засвідчив їх значний інтерес до проблем українського села. Праці, написані до проголошення незалежності України, відзначалися винятковим позитивізмом¹. Поодинокі спроби звернути увагу на недоліки в розвитку сільського господарства не торкалися основ аграрних відносин, автори не намагалися віднайти й проаналізувати причини негараздів у розвитку сільськогосподарського виробництва. Поза увагою дослідників залишалися питання впливу людського фактора на розвиток аграрного виробництва, зацікавленості селян у результатах своєї праці, поглиблення демографічної кризи, висвітлення побутового життя селян, релігійного фактора та ряд інших. У 1990-х рр. з'явилися праці, які з позицій нових історичних підходів і трактувань розглядали питання розвитку аграрної сфери України². В них аналізуються історичні передумови формування нових виробничих відносин в українському селі.

¹ Нестеренко А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни / А. А. Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1975; Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей / [Каковський К. Г., Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. та ін.]. – К.: Політвидав України, 1982; Семків О. В. Преодоление различий между городом и деревней. 1965–1988. / О. В. Семків. – Львов, 1988. – 172 с.; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) / В. С. Петренко. – К., 1970. – 347 с.; Аграрна політика КПРС на сучасному етапі. – К.: Політвидав України, 1973. – 188 с.; Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся (60–80 гг.) / Л. Д. Витрук. – К., 1984. – 176 с.; Лобода І. С. Удосконалення способу життя трудівників села / І. С. Лобода. – К., 1984. – 154 с.

² Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.; Живора С. М. Періодизація історії аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С. М. Живора // Історія аграрних відносин в Україні. – К., 1999. – С. 19–24 с.; Мороз О. О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми / О. О. Мороз. – Вінниця: Універсум, 2003. – 233 с.; Україна на зламі історичних епох: Формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 роки) / [Л. Ю. Беренштейн та ін.]; НАН України, Ін-т історії України, Укр. акад. історії. – К., 2000. – 396 с.; Кривчик Г. Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр. ХХ ст.) / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.; Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.). – К., 2003. – 165 с.; Романюк І. Українське село у 50-ті-першій половині 60-х років ХХ століття / І. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

Результати найзмістовніших історико-економічних, теоретичних і науково-практичних досліджень у галузі сільського господарства, вивчення проблем, які стосуються аграрної історії держави, присутні і в науковому доробку економістів-аграрників. У своїх працях вони часто висвітлюють розвиток сільського господарства з позицій історизму³.

Питання розвитку аграрних перетворень в областях Українських Карпат також привертало увагу дослідників. Є ряд праць, які стисло аналізують розвиток сільського господарства регіону в цілому чи окремих його галузей, хоча аграрні відносини в другій половині ХХ ст. в територіальному зрізі висвітлено недостатньо. Розвиток аграрної сфери західноукраїнського села побіжно висвітлено в узагальнюючих працях з історії України⁴, в яких автори лише опосередковано торкалися окремих аспектів аграрних відносин регіону. Серед цих робіт привертають увагу монографії С. М. Тимченка. Автор чи не вперше порушує питання необхідності врахування у процесі вивчення аграрних відносин: регіональних особливостей окремих областей, зумовлених історичними, економічними, соціальними і демографічними відмінностями; спеціалізації, що склалася історично, відповідно до природно-кліматичних умов; історичних традицій аграрного господарювання. Важливою для нашого дослідження є праця С. П. Павлюка, в якій ідеться про історичні традиції аграрного господарювання в Україні, зокрема в Карпатському регіоні. Дотримуючись принципу історизму, дослідник розкриває і обґрунтовує сутність технологічних процесів в аграрному виробництві з виділенням регіональних особливостей вирощування сільськогосподарських культур в Україні.

Аналізуючи праці, присвячені аграрній історії західних земель України, приходимо до висновку, що вона вивчалася в радянський час спорадично. Західна Україна привертала увагу, як правило, в річниці возз'єднання західних земель з УРСР для того, щоб наголосити на перевагах радянської системи господарювання. Західні області України об'єднували в історичних дослідженнях через близькість географічного розташування та в силу того, що майже одночасно були приєднані до

³ Лукинов И.И. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / И. И. Лукинов. – К., 1987. – 532 с.; Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / за ред. П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. – К., ІАЕ УААН, 1996. – 764 с.; Село: сучасна політика і стратегія розвитку / [Шепотько Л., Прокопа І., Максим'юк О., Гудзинський С., Полонський В.]. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997. – 329 с.; Саблук П.Т., Сучасні аграрні реформи: деякі оцінки і проблеми / П.Т.Саблук, В. В. Юрчишин – К., 1998. – 536 с.; Аграрна реформа в Україні / [Гайдуцький П. І., Саблук П.Т., Лупенко Ю. О. та ін.]; за ред. П.І.Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.

⁴ Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект / С. П. Павлюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.; Тимченко С.М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959–1989 / С.М.Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 196 с.; Тимченко С. М. Етнонаціональні процеси в українському селі (60–80 рр. ХХ ст.) / С. М. Тимченко. – Чернівці, 1996. – 349 с.; Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004. – 287 с.; Історія українського селянства: нариси [в 2-х томах]. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 655 с.; Каденюк О. Аграрна історія України / О. Каденюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с.; Каденюк О. С. Аграрна реформа в Україні: науковий аспект / О. С. Каденюк. – К. – Кам'янець-Подільський., 1996. – 263 с.; Україна незалежна: сторінки історії. – К. – Донецьк, 1995; Даниленко В. М. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської “відлиги” / В. М. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 3–17.

УРСР 1939 р. Проте області Українських Карпат вирізняються серед західних областей України зональною специфікою, відмінністю природно-кліматичних умов, особливостями здійснення аграрних перетворень, історичним минулим, що не знайшло належного обґрунтування в історичній літературі.

Серед окремих монографій, написаних у радянський період і присвячених західноукраїнському селу, слід назвати колективні праці, присвячені 40 та 50-річчю возз'єднання Західної України з радянською Україною. В окремих статтях, на конкретному фактичному матеріалі, аналізувалися зміни в кількісному та освітньому рівні підготовки кадрів сільськогосподарської інтелігенції західних областей республіки. Окремі аспекти соціальних та культурно-освітніх процесів висвітлювалися в мажорних публікаціях партійно-радянських функціонерів⁵. Безумовно, вищезазначені праці написано на основі ідеологічних переконань, які домінували в суспільстві завдяки партійно-номенклатурному тиску. Проте за умов критичного осмислення ці праці дають можливість сучасним дослідникам об'єктивніше відтворити суперечливий, а деколи і драматичний етап історії селянства Українських Карпат другої половини ХХ ст.

У різні роки написано праці, які висвітлюють деякі сегменти розвитку сільського господарства та соціальної сфери села в окремих областях Українських Карпат⁶. Проте поза увагою авторів залишилися питання спеціалізації та механізації сільського господарства, аналіз соціальних наслідків господарювання, вирішення завдань продовольчого забезпечення населення та демографічних проблем сільських територій регіону.

Реформування аграрного виробництва, трансформаційні процеси селянського укладу в областях Українських Карпат, проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій у роки становлення державності України стали предметом висвітлення науковцями регіону в ряді монографічних видань, переважно

⁵ За щастя оновленої землі. Нариси з історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979. – К. : Наукова думка, 1979. – 210 с. ; Під зорею радянською. – Львів : Каменярь, 1979. – 134 с. ; Забілик С. У. Мрія, що стала дійсністю / До 50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР / С. У. Забілик. – К., 1988. – 141 с. ; Ільницький Ю. В. 20 Радянських років / Ю. В. Ільницький. – Ужгород, 1965. – 96 с. ; Ільницький Ю. В. Віхи звитяжного поступу / Ю. В. Ільницький. – Ужгород : Карпати, 1975. – 144 с. ; Бандровський Г. Й. На магістралі звершень / Й. Г. Бандровський. – Ужгород : Карпати, 1985. – 152 с.

⁶ Нариси з історії Північної Буковини / [Ботушанський В. М. та ін.]. – К. : Наукова думка, 1980. – 338 с. ; Буковина: історичний нарис. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с. ; Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття / Ю. Химинець. – Ужгород, 1991. – 143 с. ; Нариси історії Закарпаття. Т. III (1946–1991 рр.) – Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с. ; Львівщина – 98: Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті / [Колодій А. Ф. та ін.]. – Львів, 1999. – 346 с. ; Вишиванюк М.В. Новий етап розвитку аграрної реформи в області / М. В. Вишиванюк. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 218 с.

економічного спрямування⁷. Проте слід віддати належне авторам, які розглядають економічні перетворення на селі з урахуванням історичних передумов, що склалися в контексті державотворчих процесів Української держави.

Низка важливих аспектів проблеми, зокрема етнополітичного, економічного та соціального розвитку українського села, досліджували науковці у дисертаціях: докторських – О. П. Григоренко, М. М. Вівчарик, Г. Г. Кривчик, В. П. Михайлюк, С. С. Падалка, С. М. Тимченко; кандидатських – Н. Б. Гончарук, Н. М. Кисіль, К. І. Левчук, О. А. Кузнецов, А. М. Серeda⁸. Зокрема, В. П. Михайлюк здійснив у дисертаційній роботі аналіз значної кількості історичних та економічних праць з питань розвитку аграрної сфери України, опублікованих у 1970–1990 рр. Ґрунтовно досліджено розвиток сільського господарства України в період 1960–1980-х рр. у роботі С. С. Падалка. С. М. Тимченко визначив історичні чинники демографічного занепаду українського села. Дисертаційна робота Г. Г. Кривчик присвячена дослідженню процесів соціального розвитку українського села в 1960–1980-х рр. ХХ ст.

⁷ Баланюк І. Ф. Реформування в аграрному секторі регіону / І. Ф. Баланюк. – К., ІАЕ, 1999. – 270 с.; Баланюк І. Науково-практичні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат / І. Баланюк. – К.: Інститут аграрної економіки., 2000. – 104 с.; Гладій М. Чинники стабілізації економічного розвитку Львівщини / М. Гладій, М. Янків. – Львів, 1998. – 54 с.; Крайник О. П. Економічний розвиток регіону / О. П. Крайник. – Львів, 2002. – 294 с.; Орлатий М. Соціальна сфера села / М. Орлатий. – К.: ІАЕ, 1997. – 200 с.; Лендел М. А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність. – Ужгород: Патент, 1999. – 275 с.; Лендел М. А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку: монографія. – Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.; Онисько С. Ефективність сільського господарства Карпатського регіону: монографія / С. Онисько. – Львів: Українські технології, 2003. – 296 с.; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 т. Потенціал сільського сектора (т. 2) / [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін.]. – К.: Інститут економіки НАН України, 2000. – 446 с.; Економічний потенціал регіону: пріоритети використання: монографія / [І. М. Школа, Т. М. Ореховська, І. Д. Козменко та ін.]. – Чернівці, 2003. – 464 с.; Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція; реалії життя та діяльності (40–50-ті р. ХХ ст.): монографія / Т. В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 327 с.; Прокопишак К. В. Регулювання соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин / К. В. Прокопишак. – Львів, 2002. – 262 с.

⁸ Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі: дис... д-ра політ. наук.: 03.01.04 / М. М. Вівчарик. – К., 1994. – 445 с.; Григоренко О. П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки: дис. ... д-ра істор. наук.: 07.00.01 / О. П. Григоренко. – К., 1995. – 435 с.; Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.: дис. ... д-ра істор. наук.: 07.00.01 / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 414 с.; Михайлюк В. П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х на початку 90-х років: дис... д-ра істор. наук.: 07.00.01 / В. П. Михайлюк. – Київський державний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1993. – 417 с.; Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х–80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка: дис. ... д. істор. наук.: 00.07.01 / С. С. Падалка. – Донецький національний університет. – Донецьк, 2005. – 420 с.; Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-і рр. ХХ ст.): дис. ... д-ра істор. наук.: 07.00.01 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 480 с.; Гончарук Н. Б. Реформування агропромислового комплексу України: досвід, проблеми. (1991–1996): автореф. дис. ... к. істор. наук.: 07.00.01 / Н. Б. Гончарук. – Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – 24 с.; Кисіль Н. М. Соціально-культурна сфера: територіальна організація та особливості розвитку (на матеріалах Львівської області): дис. ... к. е. н.: 08.10.01 / Н. М. Кисіль. – НАН України, Ін-т регіон. дослідж. – Львів, 2002. – 217 с.; Левчук К. І. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект): дис... к. істор. наук.: 07.00.01 / К. І. Левчук. – Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 190 с.; Кузнецов О. А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і–перша половина 80-х років ХХ ст.): дис. ... к. істор. наук.: 07.00.01 / О. А. Кузнецов. – Запоріжжя, 2003. – 195 с.; Серeda А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60–70-ті рр. ХХ ст.): дис... канд. істор. наук.: 00.07.01 / А. М. Серeda. – Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 189 с.

Підсумовуючи огляд історіографії питання, можна констатувати, що більша частина праць, написаних у 1960–80-х рр. та на початку 1990-х, переважно однобічно-позитивістськи характеризувала здійснювані заходи аграрної політики КПРС. В окремих публікаціях йшлося і про прорахунки в керівництві аграрним виробництвом, виявлялися негаразди розвитку села, однак проаналізувати глибинні причини їх існування автори, із зрозумілих причин, не наважувалися. З середини 1990-х рр. публікуються праці, які вже містять більш об'єктивний аналіз ситуації в сільському господарстві України. Автори висвітлюють негативні наслідки функціонування колишньої адміністративно-командної системи, постійного втручання адміністративних органів держави в керівництво аграрною сферою, результатами чого стали руйнація та занепад села.

Стосовно розкриття проблем аграрних перетворень в областях Українських Карпат зазначимо, що й нині відсутні спеціальні праці з цієї проблематики. Наявні на сьогодні роботи не дають повної картини історичних етапів еволюції аграрних відносин у карпатському селі другої пол. XX – поч. XXI ст. Більше уваги дослідженню цих питань приділяли й приділяють учені-економісти. Поза увагою істориків залишалось широке коло проблем життя села, зокрема дослідження соціальних аспектів, результатів та регіональних особливостей аграрних реформ, здійснених у 1965–1990-х рр. минулого століття на теренах Українських Карпат.

У розділі здійснено аналіз джерел, що стали базою для вивчення визначеної проблеми. Джерельна база роботи – передусім неопубліковані архівні документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Державних архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Вони, в переважній більшості, вводяться до наукового обігу вперше.

З матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) нами опрацьовано фонди Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф.1); з фондів Центрального державного архіву вищих органів управління і влади України – документи Ради Міністрів Української РСР (Ф.Р-2), Міністерства сільського господарств (Ф.Р-27), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф.582), Міністерства освіти УРСР (Ф.166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф.342), Головного управління газового господарства республіки (Ф.4335). Зазначені фонди містять доповідні записки, листи, звіти та інші документи, що стосуються розвитку аграрної сфери досліджуваного періоду України в цілому та в розрізі областей зокрема.

Матеріали фондів висвітлюють заходи з підготовки кадрів для сільського господарства, якісний склад голів колгоспів та радгоспів, головних спеціалістів аграрних господарств Карпатського регіону, здобутки і прорахунки у зміцненні економіки господарств гірських та передгірних районів Карпат, розвиток у регіоні підсобних підприємств і промислів з метою задіяння наявної надлишкової робочої сили у виробничий процес. Знаходимо також дані аналізу стану запровадження гарантованої оплати праці та зростання грошових надходжень селян від участі у громадському виробництві в сільськогосподарських підприємствах областей

Українських Карпат. Окремі справи, які тривалий час зберігалися під грифами “для службового користування”, “таємно”, поряд з традиційними позитивними оцінками містили і критичні матеріали щодо тих чи інших аспектів загального стану розвитку карпатського села.

Проте центральні архіви не містять достатньої інформації з розвитку сільського господарства карпатських областей, хоча, згідно з радянською практикою, всі документи дублювалися і повинні були передаватися в центральні архіви. В державних архівах областей Карпатського регіону нами опрацьовано фонди обласних комітетів Комуністичної партії України, обласних виконавчих комітетів рад народних депутатів, обласних управлінь сільського господарства, відділів народної освіти та охорони здоров'я (до 1991 р.). Саме в них концентрується партійно-урядова та поточна документація органів управління народним господарством, в тому числі аграрним сектором, ділове листування, головні відомості щодо проблем функціонування сільських територій.

Важливим джерелом з історії соціально-економічного розвитку села є різноманітний статистичний матеріал. З опублікованих матеріалів нами використано союзні, республіканські та обласні статистичні щорічники за відповідні роки, а також галузеві статистичні збірники⁹. Їх достовірність іноді викликає сумніви через надто поширену в радянську добу практику приписок, свідомого завищення різних кількісних показників. Тож у процесі дослідження автор намагався критично підходити до аналізу опублікованого цифрового матеріалу і при можливості перевіряти, порівнювати його з іншими (архівними) джерелами та публікаціями в засобах масової інформації. Опрацьовано також опубліковані офіційні партійні та державні документи¹⁰, постанови Пленумів ЦК КПРС та ЦК КПУ, Ради Міністрів СРСР, Закони України та Укази Президента України, які стосуються теми¹¹, а також

⁹ Народне господарство УРСР в 1970 році. – К., 1971. – 564 с. ; Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1972. – 547 с. ; Народное хозяйство СССР в 1975 году. – М., 1976. – 593 с. ; Народное хозяйство Украинской ССР. Стат. ежегодник. – К. : Техніка, 1982. – 383 с. ; Народне господарство Української РСР у 1984 р. Статистичний щорічник. – К. : Техніка, 1985. – 406 с. ; Народне господарство Української РСР у 1990 році. Стат. щорічник. – Міністерство статистики УРСР. – К: Техніка, 1991. – 496 с. ; Сільське господарство Української РСР за десять років 1965-1975. Статистичний збірник. – К. : Статистика, 1975. – 153 с.

¹⁰ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965–1971 гг.) – М.: Колос, 1972. – 583 с. ; Ленинская аграрная политика КПСС. – М.: Из-во политической литературы, 1978. – 680 с. ; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.4. – М., 1968. – 751 с.

¹¹ Закон України “Про власність” від 7 лютого 1991 р., № 697 – XII// Голос України. – 1991. – 24 квітня ; Закон України “Про колективне сільськогосподарське підприємство” від 12.02.1992, № 2114 – XII. – К. : Україна, 1992. – 36 с. ; Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” // Відомості Верховної Ради України. – № 1. – 2006. – Ст.17. ; Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві// Відомості Верховної Ради України. – № 45. – 1990. – С. 828–835 ; Закон України “Про селянське (фермерське) господарство № 3312–XII // Відомості Верховної Ради України. – № 14. – 1992. – ст.387–400 ; Закон України “Про форми власності на землю” // Відомості Верховної Ради України. – № 18. – 1992. – ст.225 ; Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р., № 1529/99// Урядовий кур’єр. – 1999. – 12 грудня ; Указ Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – № 6. – 1997. – С. 36–38 ; Указ Президента України. “Про основні напрями соціальної політики на 1997–2000 роки.” // Урядовий кур’єр, – № 4. – 1997. – 30 жовтня. – С.1–9.

збірники документів¹². Важливим джерелом для дослідження стала преса. Матеріали з розвитку сільськогосподарського виробництва 1960–1980-х рр. знаходимо в газетах “Правда”, “Известия”, “Сельская жизнь”, “Радянська Україна”, “Правда Украины”, “Колгоспне село” та у значній кількості обласних і районних видань. У незалежній Україні законодавчі акти та матеріали щодо розвитку аграрної сфери публікують газети “Урядовий кур’єр”, “Дзеркало тижня”, “Сільські вісті”, “Селянська спілка”, “Закарпатська правда”, “Село і люди”, “Селянин” та інші. Усі вказані джерела мають важливе значення для правильного трактування історичних змін, що відбулися в карпатському селі впродовж зазначеного періоду.

З розпадом Радянського Союзу та здобуттям Україною незалежності вітчизняні історики зіткнулися з необхідністю критичного переосмислення минулого. У цьому зв’язку постала найбільш складна для розв’язання в сучасній історичній методологічній науці проблема – проблема методу.

Методологічні основи пізнання історії ґрунтуються на діалектичному підході до подій минулого. Серед цих основ – принципи історизму, науковості, об’єктивності, всебічності. Згідно з принципом історизму, еволюцію аграрних відносин у дисертаційній роботі досліджено поетапно та з погляду їх становлення і розвитку в сільській місцевості Карпат. Кожне явище проаналізовано крізь призму конкретного досвіду історії, при цьому зберігаючи причинні зв’язки між різними явищами й подіями. Явища аграрної історії карпатського села розглянуто у взаємозв’язку з іншими, визначаючи їхнє місце в системі суспільних відносин регіону зокрема та держави в цілому. Дотримання принципу об’єктивності вимагає чіткого обґрунтування закономірності, неупередженої оцінки перебігу процесів аграрних перетворень. Досягти цього, на нашу думку, вдалося спираючись на численні опубліковані факти, архівні джерела з історії карпатського села.

До методів дослідження еволюції аграрних перетворень, використаних у процесі написання дисертаційної роботи, слід віднести загальнонаукові, які використано на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження, серед них: абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, моделювання, порівняння, системний метод, метод прогнозування та ін. У процесі дослідження використано також специфічні історичні методи, серед яких: порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-ситуаційний та стадіально-регіональний. Порівняльно-історичний метод дозволив здійснити аналіз формування аграрних відносин у досліджуваній період і допоміг визначити характер та напрями їх розвитку. Порівняння еволюції аграрних відносин у різні періоди дозволило проаналізувати характер їх формування, виявити окремі риси, яких зазначені відносини набували чи втрачали в процесі розвитку. Використання вищевказаних методів дозволило здійснити аналіз формування аграрних відносин у досліджуваній період, визначити характер та напрями їх розвитку, оцінити здобутки та прорахунки аграрного господарювання.

¹² Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1980. – 541 с. ; Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989: збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1989. – 445 с. ; Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990–1994) ; за ред. М.Гладія. – Львів : Каменяр, 1994. – 160 с.

Отже, історіографічний огляд з досліджуваної теми дає підстави констатувати, що проблеми формування і становлення аграрно-виробничих і соціально-економічних відносин у карпатському селі впродовж десятиліть привертали і продовжують привертати увагу дослідників. Водночас процеси еволюції цих відносин, їх соціальної складової, ще не стали предметом спеціального дослідження. У процесі підготовки дисертаційної роботи опрацьовано матеріали 14 фондів двох центральних і чотирьох регіональних архівних установ та понад 800 архівних справ.

Другий розділ “Аграрне господарювання в областях Карпатського регіону у другій половині 60-х – 70-х рр. ХХ ст.” розкриває історичні передумови, сутність та наслідки аграрних перетворень середини 1960-х і напрями аграрного господарювання в регіоні у 1970-х рр.

У розділі визначено історичні чинники, що зумовили необхідність проведення чергових аграрних реформ у другій половині ХХ ст. Відзначено, що впродовж сторіч західноукраїнські землі в різні періоди перебували у складі кількох іноземних держав. Здійснення будь-яких реальних аграрних перетворень у регіоні залишалося неможливим через короткочасність державності.

Із встановленням у 1939 р. радянської влади на території Західної України (крім Закарпаття та Буковини) швидкими темпами було проведено примусову колективізацію. Аналогічні соціалістичні перетворення щодо аграрної сфери було здійснено в Північній Буковині та на Закарпатті, які ввійшли до складу радянської України відповідно 2 серпня 1940 р. та 29 червня 1945 р. Як наслідок, до початку 1950 р. 98,7% орної землі регіону зосередилося в колгоспах.

Здійснена земельна реформа 1945 р. на Закарпатті, згідно з Постановою Народної Ради Закарпатської України, фактично вперше закріпила право власності селянина на землю, однак не виправдала сподівань селянства щодо вільного господарювання на власній землі. Суцільна колективізація 1946–1950 рр. не сприяла швидкому піднесенню сільського господарства регіону і не могла привести селянство до заможного життя.

Необхідність проведення чергових реформ в аграрній сфері України у другій половині 60-х рр. минулого сторіччя була зумовлена неефективністю попередніх перетворень на селі. В період “хрущовської відлиги” (1954–1964 рр.) у державі продовжувало домінувати необдумане експериментаторство в сільському господарстві. З іншого боку, постійні ініціативи М.С.Хрущова в економіці в цілому та в аграрній сфері зокрема надзвичайно виснажували сільське господарство. В областях Українських Карпат приріст валової продукції сільського господарства всіх категорій становив у 1958–1965 рр. 0,8% (по УРСР – 3%).

У зв'язку із складним становищем у сільському господарстві радянське керівництво намагалось вивести галузь із системної кризи. Аналіз стану справ у сільському господарстві країни було зроблено на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС, який окреслив завдання піднесення сільського господарства та підведення під нього міцної економічної основи, ліквідації відмінності між містом і селом, перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, створення максимально сприятливих умов для всебічного розвитку особистості.

Історики, аналізуючи зміни господарювання на селі, вважають період після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС та квітневого (1965 р.) пленуму ЦК КПУ новим етапом у розвитку сільського господарства. Дійсно, пленуми намітили курс на сталий та прискорений розвиток галузі, хоча наслідки чергової аграрної реформи були неоднозначні. Сільське господарство України продовжувало розвиватися в умовах функціонування командно-адміністративної, тоталітарної системи управління. Село розглядалося як сировинний придаток індустрії, полігон для апробації своєї господарської та соціальної політики. Реальної, виваженої аграрної політики як у Радянському Союзі, так і в Українській РСР не було вироблено.

Об'єктивні економічні закони господарювання не працювали, декларований новий порядок планування, розвиток товарних відносин, кооперації та виробничої демократії на селі, запровадження гнучкої цінової, податкової та кредитної політики так і не було втілено в життя, основне ж – адміністративно-примусові принципи та методи керівництва – залишалися пріоритетним.

Виробництво сільськогосподарської продукції в областях Українських Карпат у середині 60-х рр. здійснювали 1109 колективних та державних аграрних підприємств, що становило 10,2% від їх загальної кількості в Україні. Згідно з даними офіційної статистики, показники аграрного виробництва в регіоні в середині 1960-х рр. були нижчі, ніж середньореспубліканські. Підвищення закупівельних цін сприяло зростанню вартості основних виробничих фондів, збільшенню прибутків господарств. Проте через подорожчання запасних частин, нафтопродуктів, будівельних матеріалів, збільшення відрахувань до фондів пенсійного забезпечення та соціального страхування господарства втрачали чотири п'ятих своїх доходів.

У 1970-х рр. в УРСР здійснювалися глобальні програми механізації, меліорації та хімізації аграрної галузі. Для областей Українських Карпат актуальними були питання меліорації земель, адже близько 40% наявних сільськогосподарських угідь регіону потребувало осушення. На меліоративне поліпшення сільгоспугідь витрачалися значні кошти. Однак здійснити меліоративні роботи в необхідному обсязі в карпатських господарствах не дозволяла нестача спеціальної техніки, будівельних матеріалів, кваліфікованих кадрів. У цілому впродовж 1965–1970 рр. площа осушених земель у регіоні зросла на 10,9%, зрошуваних – на 27%. Проте вже до середини 1970-х рр. третина осушених земель потребувала реконструкції через неналежний догляд за дренажними мережами.

Програма механізації передбачала насичення сільськогосподарського виробництва технікою, а згодом – реалізацію ідеї комплексної механізації. Для передгірних та гірських господарств областей Українських Карпат проблемним залишалось забезпечення їх технікою, пристосованою до роботи на гірських схилах, а також досягнення високого рівня концентрації тракторів у господарствах. Втілити в життя ідею комплексної механізації сільського господарства не вдалося. Впродовж десятиліть механізація сільського господарства в регіоні мала локальний характер, вона стосувалася лише окремих операцій, а переважна частина виробничих процесів, як і раніше, виконувалася вручну.

Підключення колгоспів та радгоспів до державних енергосистем привело до швидкого зростання енергетичних потужностей у сільському господарстві. В

колгоспах Карпатського регіону споживання електроенергії зросло в 1,6–1,9 раза.

Здійснені заходи з меліорації, електрифікації та механізації аграрного виробництва до певної міри позитивно вплинули на результати господарювання. За період восьмої п'ятирічки (1966–1970 рр.) основні виробничі фонди колгоспів та радгоспів регіону зросли у півтора раза, дещо збільшилася валова продукція сільського господарства. Проте, підвищення закупівельних цін на продукцію сільського господарства призвело до зростання цін на продукцію промисловості, що стримувало піднесення аграрного виробництва.

Більш раціональному веденню господарювання мала сприяти здійснювана в кінці восьмої п'ятирічки спеціалізація та концентрація сільськогосподарського виробництва карпатських областей, що вимагало створення міцної промислової бази аграрної сфери. В регіоні 1973 р. функціонувало 28 міжгосподарських об'єднань із виробництва сільськогосподарської продукції. Цього ж року було збудовано п'ять міжколгоспних комбикормових заводів, однак їх потужностей не вистачало. Процеси спеціалізації аграрного виробництва зумовили також необхідність збільшення капіталовкладень в розвиток інфраструктури обслуговуючих галузей.

В областях Українських Карпат налічувалася значна кількість економічно відсталих колгоспів, розташованих у гірській і передгірній підзонах. Найбільше їх було в Закарпатській області – 98, Івано-Франківській – 92 та в Чернівецькій – 19. У постановках ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, кінця 1960-х рр., для подолання відставання економічно слабких господарств було визначено ряд завдань: упровадження внутрігосподарського розрахунку, гарантованої оплати праці, зміцнення кадрами, забезпечення гірських колгоспів технікою і обладнанням для подальшого розвитку допоміжних підприємств і промислів. Однак передбачені заходи мали незначний вплив на зміцнення економіки відсталих колгоспів гірських районів Карпат, оскільки, частина з них залишилася не реалізованою. До того ж, зростала собівартість виробництва.

Для господарств Карпатського регіону з хронічним сільським перенаселенням, надлишком робочої сили та наявністю необхідної сировини важливе значення мав розвиток підсобних підприємств та промислів. У регіоні в 1970-х рр. один працездатний колгоспник упродовж року в середньому був зайнятий не більше 198 днів проти 290 по УРСР. У гірських районах цей показник становив у середньому 173 дні, або 59,5% річного фонду робочого часу. Низький рівень використання трудових ресурсів був зумовлений передовсім сезонністю сільськогосподарського виробництва.

Були допущені також істотні прорахунки в напрямку спеціалізації і концентрації виробництва, особливо у тваринництві, слабкою залишалася інвестиційно-фінансова діяльність як колгоспів, так і державних сільгосппідприємств. Сільське господарство регіону виявилось не готовим до процесів прискореної спеціалізації та концентрації, що призвело до збільшення виробничих витрат, погіршення системи управління, руйнування цілісності сільськогосподарської праці та деформації соціальної інфраструктури села.

Таким чином, як засвідчує ретроспективний аналіз, селянське питання в областях Українських Карпат не було розв'язано ні урбаріальними реформами, ні

скасуванням кріпацтва, ні через насильницький процес колективізації в перші роки радянської, ні шляхом проведення аграрних реформ в наступні післявоєнні роки.

Аграрне виробництво регіону в 1960–1970-х рр. відзначалося окремими успіхами, які не могли суттєво вплинути на стабілізацію галузі. Причинами такого становища були істотні прорахунки у використанні землі; хронічна нестача техніки, пристосованої для роботи в умовах Карпат, матеріальних, фінансових ресурсів; низький рівень використання трудових ресурсів, неефективне управління аграрним сектором. Сільське господарство в досліджуваній період функціонувало в умовах командно-адміністративного тиску влади та суцільної централізації управління, що негативно впливало на його розвиток.

Окремі організаційно-економічні заходи з боку партійних і радянських управлінських органів щодо підвищення рівня виробництва і рівня життя сільських трудівників не мали вагомий віддачі. Досягти запланованих обсягів сільськогосподарського виробництва в досліджувані роки не вдалося, що було зумовлено відсутністю ініціативи та самостійності у вирішенні організаційних питань керівництвом господарств, незацікавленістю працівників у результатах виробництва.

У третьому розділі “Карпатське село у 1980–1990-х рр.” автором досліджено динаміку аграрних змін у 1980-х рр., зусилля центральної і місцевої влади розв'язати продовольчу проблему та здійснення аграрної реформи в регіоні в 1990-х рр.

У розділі проаналізовано управлінські проблеми, напрями та наслідки аграрного господарювання у 1980-х рр. Сільське господарство традиційно продовжувало забезпечувати потреби населення в продовольстві та промисловості в сировині. Управління ж сільським господарством залишалося жорстко централізованим. Проблеми галузі невпинно зростали.

Змінити стан справ в аграрній сфері мали Продовольча програма СРСР та республіки на період до 1990 р. Прийнята 1982 р. програма визначала завдання активізації розвитку агропромислового комплексу, які є актуальними і на сьогодні. Відзначалося, що курс на ефективність аграрного виробництва вимагає одночасного прискореного розвитку галузей, пов'язаних із транспортуванням, переробкою і зберіганням сільськогосподарської продукції.

Одним із напрямів реалізації програми було визнано вдосконалення управління, планування та економічне стимулювання галузі, упорядкування оплати праці селян. У 1980-х рр. рівень доходів за працею робітників радгоспів становив 81%, а колгоспників – 63% заробітної плати робітників та службовців у промисловості. У складних умовах сільськогосподарського виробництва гірської зони Карпат оплата була на 31% нижчою порівняно з лісостеповою зоною.

У державі не існувало передумов для успішної реалізації Продовольчої програми та втілення в життя декларованих в рамках “перебудови” завдань. Основні причини – задекларовані заходи не були підкріплені економічними важелями; відчуження від землі безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції – селян; незацікавленість колгоспників результатами своєї праці (незважаючи на

незначне підвищення оплати праці); неефективне використання значних капіталовкладень у сільське господарство; недостатній рівень механізації сільськогосподарського виробництва; невідповідність закупівельних цін витратам виробництва; несумісність жорсткої централізації із самостійною і творчою ініціативою місцевих органів влади, “переваги” соціалістичної планової економіки з розвитком економічної самостійності та ініціативою господарств; неефективне землекористування.

Продовольча криза кінця 1970 – початку 1980-х років змусила владні структури здійснити заходи щодо чергового стимулювання розвитку особистих підсобних господарств населення. Ці господарства виробляли в регіоні на середину 1980-х рр. близько 47,3% валової продукції сільського господарства (по республіці 28%). Але найбільшими виробниками продовольчого фонду країни залишалися колгоспи і радгоспи. В досліджувані роки в областях Українських Карпат не відбулося суттєвих зрушень у виробництві сільськогосподарської продукції. Вирішити проблему продовольчої безпеки країни завдяки втіленню Продовольчої програми не вдалося.

1982 року в рамках чергової зміни системи управління аграрною сферою на місцях – в областях та районах було створено агропромислові об’єднання (РАПО). Організаційно об’єднуючи колгоспи, радгоспи, підприємства і організації “Сільгоспхімії”, “Сільгосптехніки”, меліоративні й агросервісні організації РАПО були покликані забезпечити комплексний розвиток аграрного сектора і управління на місцях. Проте цього не відбулося насамперед через збереження відомчої підлеглості більшої частини структурних складових АПК республіканським та союзним органам. Створення РАПО призвело до збільшення кількісного апарату управлінців. В областях Українських Карпат управлінський апарат в аграрній сфері зріс упродовж 1980–1990 рр. на 2,2%.

Починаючи з 1985 р., в черговий раз були задекларовані докорінні перетворення, перебудова економічних відносин на селі. Вони передбачали надання керівникам господарств ширшої самостійності, участь селян в управлінні виробництвом, урізноманітнення форм господарювання: підряд, оренда, створення агрофірм, агрокомбінатів, кооперативів у рамках функціонуючих господарств. Завершилась економічна реформа 1985 р. переведенням підприємств і організацій агропромислового комплексу на повний госпрозрахунок та самофінансування. Це мало певні позитивні результати. Проте відносини власності в своїй основі не зазнали змін, тому корінного перелому не відбулося.

Із майже 1,5 тис. економічно слабких та збиткових господарств республіки, в середині 1980-х рр., понад 300 функціонувало в Карпатському регіоні, де ґрунтово-кліматичні умови визначають більш високий рівень затрат на одиницю продукції. Середня рентабельність таких господарств становила лише 3,4%.

Черговою спробою відновлення в селянина відчуття господаря землі було впровадження у 1980-х рр. в колгоспах та радгоспах колективного підряду. До кінця 1987 р., згідно з офіційною статистикою, 92,2% працівників аграрної сфери регіону працювало за методом колективного підряду. Насправді ж цей показник був утричі нижчим. Перехід до нових форм організації праці здійснювався формально, тому не

забезпечив зростання сільськогосподарського виробництва. Формальним характером відзначалося і впровадження орендних відносин. Як результат, у Карпатському регіоні 1990 р. валової сільськогосподарської продукції було вироблено на 4% менше, ніж 1988 р. до запровадження орендних відносин. Спроби поєднання командно-адміністративних методів керівництва аграрною сферою з елементами ринкових відносин виявилися неефективними. Проте, оренда, не змінюючи форм власності, підготувала передумови для подальших змін форм організації виробництва.

Зіставляючи рівень розвитку сільськогосподарського виробництва регіону 50-х і 80-х рр. ХХ ст., слід визнати певні позитивні зрушення. Згідно з офіційною статистикою, урожайність зернових в областях Українських Карпат зросла в порівнянні з 1958 р на 64,7% у 1989 р. (по республіці на 52,2%). Збільшилися середньорічні показники виробництва продукції тваринництва, овочівництва, надоїв молока. Проте темпи зростання виробництва не відповідали обсягам капіталовкладень у сільське господарство. Лише за 1980–1985 рр. капіталовкладення становили 410 млн. крб., основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів зросли за вказаний період на 35% у порівнянні з попереднім п'ятиріччям, тоді як середньорічний обсяг валової продукції зріс лише на 1%.

Отже, ефективність сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат упродовж досліджуваного періоду залишалася недостатньою, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Не повністю використовувалися можливості для розвитку підсобних підприємств і промислів, спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей та прорахунків попередніх років. Постійне втручання в діяльність колгоспів та радгоспів представників державних і партійних структур регіону, їхній диктат стосовно термінів агротехнічних робіт, ініціювання частих кадрових змін через недовіру до спеціалістів господарств та інші непопулярні кроки об'єктивно сприяли повільному занепаду сільського господарства. Аграрна сфера потребувала масштабного реформування.

З розпадом СРСР Україні дістався тяжкий спадок соціалістичного господарювання. Особливо складним було становище в аграрній сфері. Згідно з офіційною статистикою, Україна на кінець 1980-х рр. за виробництвом основних видів аграрної продукції на душу населення займала чільні місця серед європейських країн. Проте ці показники досягалися за рахунок непомірно великих затрат людської праці та природних ресурсів. Кризове становище села ускладнювалося демографічною кризою, міграцією, соціальним занепадом. На кінець 1980-х – початок 90-х рр. українське село потребувало радикальних аграрних і соціальних перетворень.

З проголошенням незалежності України 24 серпня 1991 р. в рамках запланованої аграрної реформи необхідно було здійснити комплекс обов'язкових заходів, зокрема реформувати відносини власності на засоби виробництва, економічні відносини в системі агропромислового комплексу, соціальну сферу села. З 15 березня 1991 р. всі землі України були оголошені Верховною Радою України

об'єктом земельної реформи. Законом України “Про селянське (фермерське) господарство” (грудень 1991 р.) в Україні вперше протягом останніх понад 70 років було введено категорію приватної власності на землю. Згодом Законом України “Про форми власності на землю” (січень 1992 р.) було визнано три рівноправні форми власності: державну, колективну і приватну. Конституцією України 1996 р. закріплено форми власності на землю: приватна, державна і комунальна. Основним змістом аграрної реформи початку 1990-х рр. стала зміна відносин власності, відродження господаря на землі – приватного власника. Виникнення в Україні фермерських господарств мало, без сумніву, важливе значення для подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. З паюванням землі й реформуванням колективних господарств у кооперативи власників поступово утверджувалися нові виробничі відносини на селі.

Значна роль у формуванні виробничо-соціального укладу села областей Українських Карпат належить особистим господарствам населення. Діяльність їх упродовж досліджуваного періоду то обмежувалася, то стимулювалася владою. У 1980-х рр. найбільша питома частка особистих підсобних господарств (ОПГ) населення у виробництві валової сільськогосподарської продукції мала місце в Закарпатській та Івано-Франківській областях, 51,3 і 50,8% відповідно. Найнижча – у Чернівецькій області – 40,0%. У процесі проведеного реформування аграрної сфери, започаткованого в 1990–1992 рр., площа ОПГ і присадибних ділянок селян збільшилася. До кінця досліджуваного періоду в регіоні Карпат вона становила 746,0 тис. га проти 406,2 тис. га 1990 р. Виробництво валової продукції в господарствах населення за період 1990–2005 р. зросло на 38,7%. Дослідженнями підтверджено, що питома частка продукції особистих підсобних господарств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції в областях Українських Карпат завжди була вищою від середньореспубліканських показників.

З розгортанням земельної реформи, з отриманням додаткових земельних наділів, і особливо в результаті приєднання до них земельних часток, вилучених із земель колективних сільськогосподарських підприємств у період їх реорганізації, а також із створених на їх базі нових, функції багатьох особистих підсобних господарств розширилися: більшу частину вирощеної продукції вони стали спрямовувати на продаж, перетворюючи при цьому підсобні господарства в товарні. В середині 1960-х рр. карпатські селяни одержували із своїх присадибних ділянок до 40% усього свого валового доходу. В середині 80-х рр. ХХ ст. вони виробляли в середньому 47,3% валової продукції сільського господарства, 2005 р. – 90,5%.

Однак трансформація державної власності в недержавну в процесі реформування аграрних підприємств у першій половині 1990-х рр. не привела до нарощування виробництва продукції сільського господарства, економічного зростання аграрної галузі, не було вирішено соціально-економічні проблеми села.

Зазначені прорахунки частково є наслідком непродуманої економічної політики радянської влади в попередні роки та спричинені відсутністю чіткої регіональної аграрної політики в перші роки незалежності України. Результати дисертаційного дослідження засвідчують, що шляхи подолання цих негараздів такі – створення умов для повної зайнятості сільського населення впродовж року; стимулювання

розвитку малого підприємництва на селі; підготовка та перепідготовка кадрів, необхідних для роботи в галузі; встановлення паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію; поліпшення умов праці, охорони здоров'я, відпочинку та закріплення молоді на селі.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження “Аграрні перетворення на початку ХХІ ст.” розкрито еволюцію аграрних відносин в умовах формування і становлення ринкової економіки, обґрунтовано регіональні особливості завершення аграрної та земельної реформ, завдання реалізації новітньої державної аграрної політики, узагальнено досвід реалізації аграрних перетворень у постсоціалістичних країнах Європи, які межують з областями Карпатського регіону, та можливості його використання в Україні.

Історично склалося так, що аграрна політика УРСР була складовою аграрної політики СРСР. Проте і в радянській державі не існувало окремої реальної комплексної політики стосовно аграрної сфери. Нею вважалися розрізнені заходи з електрифікації, механізації, меліорації, хімізації, спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Україна початку ХХІ ст. потребувала нової аграрної політики, яка сприяла б вирішенню основних завдань – повного припинення руйнування, поступового відновлення і розбудови соціальної інфраструктури сільських територій; поступового зміцнення демографічно-відтворюючого потенціалу сіл та інших сільських поселень; прискорення і доведення до логічного завершення аграрних реформ, передусім у частині земельних і майнових відносин власності; створення передумов для формування на селі реальних власників і господарів, у тому числі середнього рівня, при одночасному забезпеченні соціального захисту дрібних і найбільш вразливих власників; створення реальних можливостей для поетапного становлення і утвердження на селі та у всій системі АПК приватного сектора; відкриття простору для прояву потенційних можливостей різних форм господарювання, кооперативних відносин і ринкової інфраструктури.

Земельна реформа, як основна ланка в реформуванні сучасного села, відповідає корінним інтересам селян, акумулює в собі їх одвічну мрію стати господарем на власній землі.

Реформування в карпатському селі мало ряд регіональних особливостей: необхідність ведення сільськогосподарського виробництва в умовах малоземелля і гірської місцевості, завдання збереження великих аграрних комплексів у процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств, наявна обмеженість земельних наділів фермерських господарств. За період 2001–2005 рр. у результаті розпаювання земель, отримання селянами частки паю особисті селянські господарства збільшили землеволодіння на 76,5 тис. га, або на 28,2%. Проте кількість фермерських господарств у регіоні і земельних наділів у них майже не змінилася. Як правило, отримані земельні паї селяни приєднали до земель особистих селянських господарств або передали в оренду фермерам та керівникам товариств з обмеженою відповідальністю та інших новостворених аграрних об'єднань.

Поряд з проблемними особливостями розвитку аграрного господарювання,

Карпатський регіон характеризувався і певними перевагами: краща демографічна ситуація на селі та переважання зайнятості економічно активного населення в аграрній сфері. В Карпатському регіоні (2005 р.) на сільських територіях проживало 50,6% від усього економічно активного населення країни, показник по Україні – 31,3%. З числа економічно активного населення України 19,2% було зайнято в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві, а в карпатських областях – 22,4%. Ці показники засвідчують перевагу аграрного спрямування розвитку економіки областей Карпатського регіону.

До переваг необхідно віднести і активний розвиток особистих селянських господарств, які 2005 р. виробили 90,5% валової продукції сільського господарства, можливості використання полонин та підвищення продуктивності природних кормових угідь, перспективи виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції; наявність та розвиненість потужностей харчопереробних підприємств. Однак для реалізації переваг і особливостей аграрного господарювання в регіоні, нарощування виробництва продукції продовольства невідкладними були і залишаються завершення аграрної та земельної реформ, забезпечення функціонування реформованих аграрних підприємств, особистих селянських і фермерських господарств.

Історична ретроспектива, наукові розвідки свідчать про наукову доцільність вивчення досвіду аграрних перетворень у близьких для Карпатського регіону країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині та Румунії. Зазначені країни та карпатські області України об'єднують схожість, або ж наближеність, історичних шляхів розвитку економічної і культурної співпраці, спільність давніх історичних традицій, навичок населення в аграрному господарюванні, підходи і специфіка трансформації аграрної сфери, утвердження засад ринкової економіки.

Використання зарубіжного досвіду аграрного реформування є доволі складним і навіть суперечливим процесом. Історичний розвиток неможливо копіювати або повторити. Майже у всіх постсоціалістичних країнах земельна реформа відбувалася на основі приватизації земельних ділянок у сільському господарстві, в окремих супроводжувалася реституцією. Питання проведення реституції земельних ділянок стало предметом уваги на початковому етапі земельної реформи і в областях Українських Карпат, зокрема у Львівській та Закарпатській. Можливо, в історичному вимірі питання проведення реституції і мало право на існування, проте в умовах малоземелля Карпатського регіону воно позбавило б значну частину селян права на володіння земельним наділом. Тому, на нашу думку, відмова від проведення реституції в Україні була певною перевагою в процесі здійснення аграрних перетворень на селі.

Для України важливим може бути польський досвід державної підтримки аграрного сектора економіки: запровадження мита на імпортовану сільгосппродукцію, надання фермерам дешевих кредитів для придбання сільськогосподарської техніки, створення Агентства реструктуризації та модернізації сільського господарства з метою сприяння інвестуванню в аграрне виробництво та переробну промисловість, створення нових робочих місць на селі, що є вельми актуальним для областей Українських Карпат з їх

малоземеллям та аграрним перенаселенням.

У Словаччині та Румунії проблемами соціально-економічних та організаційних трансформвань в аграрній сфері, сприянням діяльності сільськогосподарських товаровиробників-підприємців займається Спілка власників земель і аграрних підприємств, діяльність якої спрямована на допомогу товаровиробникам у реалізації виробленої продовольчої продукції, активізації виробничих і господарських зв'язків сільськогосподарських формувань. У Словаччині й Угорщині позитивний вплив на аграрне господарювання має сконцентрованість виробництва, незважаючи на розпорошеність власності на землю. Така ситуація стала наслідком підтримки державою функціонування дрібних колективних господарств у кожному населеному пункті. Для України актуальним є адаптація досвіду вказаних країн у напрямку державного регулювання земельно-орендних відносин, моніторингу і дотримання належного контролю щодо використання орендованих земель, нормативно-правової захищеності орендарів та орендодавців.

Практика і узагальнення досвіду аграрних перетворень у європейських країнах, які межують з Карпатським регіоном, свідчать, що з проведенням структурної реформи економіки, в т.ч. і аграрної, Україна відстала від постсоціалістичних країн-сусідів не менш ніж на десяток років. Визначальними факторами здійснюваних аграрних перетворень у постсоціалістичних країнах Східної Європи слід вважати своєчасність прийняття державних законодавчих актів щодо аграрних реформ, подальшу лібералізацію ринку агропродовольчих товарів, прискорену приватизацію суб'єктів переробної промисловості АПК, адаптацію сільськогосподарського виробництва до умов ринкової економіки і ринкової кон'юнктури, забезпечення фінансування аграрної сфери в контексті вимог сільськогосподарської аграрної політики ЄС, чіткі принципи аграрної політики та їх інституційне забезпечення, в тому числі на регіональному рівні, моніторинг аграрної та земельної реформ і коригування їхнього змісту за реальними результатами. В цих країнах розвиток галузі постійно регулювався державою за допомогою економічних важелів: системою дотування виробництва основних продуктів харчування, відстроченням погашення та списання частини боргів сільгоспідприємств, переоцінки основних засобів, зваженого підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Вважаємо, що історичний досвід аграрних реформ і перетворень 1990-х і подальших років, що відбувалися в постсоціалістичних країнах Центральної та Південно-Східної Європи, узагальнення позитивних напрацювань, аналіз негативних явищ є вельми актуальними для реформування аграрного сектора України і мають бути врахованими.

Таким чином, ретроспектива аграрних перетворень 1960-х рр., порівняння їх з перебігом реформування агропромислового комплексу на початку XXI ст. засвідчує, що в умовах незалежності створено суттєві переваги, умови і можливості успішного здійснення соціально-економічного відродження села за умови утвердження зваженої державної аграрної політики. Нова економічна ситуація і сучасний історичний період розвитку українського суспільства, зокрема пореформений розвиток аграрного сектора, диктує необхідність розробки новітньої аграрної політики держави. Україні необхідна науково-обґрунтована і всебічно опрацьована

стратегія розвитку агропромислового комплексу, розрахована на довгострокову перспективу. Ця стратегія має ґрунтуватися на загальнонаціональних підходах до розв'язання продовольчої проблеми з максимальним урахуванням регіональних особливостей, забезпечення більшої доступності кожної людини до продуктів харчування; на макроекономічних засадах розвинених країн щодо вирішення завдань національної продовольчої безпеки; на Концепції сталого розвитку, яка визнана світовою спільнотою фундаментальною основою взаємоузгодження соціальних, екологічних й економічних чинників життєдіяльності суспільства.

П'ятий розділ “Розвиток соціальної сфери карпатського села” присвячено дослідженню формування та розвитку соціально-побутової і культурної сфери сіл Карпатського регіону.

Для розвитку соціальної сфери села найбільш сприятливим періодом була друга половина 1960-х рр. У ці роки було здійснено низку вдалих заходів для поліпшення народного добробуту. В колгоспах відмінено оплату праці за трудовими і здійснено перехід до гарантованої оплати праці. Колгоспники стали отримувати пенсії і відпустки, одержали паспорти, а разом з ними і право вільного виїзду з села, в черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян. Проте загальне поліпшення соціально-побутових умов життя на селі відбувалося повільними темпами.

У липні 1964 р., з прийняттям Верховною Радою СРСР “Закону про пенсії і допомогу членам колгоспів”, право на пенсію одержали всі члени колгоспів: чоловіки при досягненні 65 років, жінки – 60 років. До кінця 1960-х рр. у господарствах регіону було запроваджено нову форму оплати праці грошима та натурою. Впродовж досліджуваного періоду вона зростала, проте так і не зрівнялася із заробітною платою робітників та службовців. Якщо 1965 р. оплата праці карпатських селян становила 68,8% плати робітників, то 1980 р. – 79,2%. З кінця 1980-х рр. багатомісячні затримки виплат зробили заробітну плату дуже ненадійним джерелом доходу населення. До того ж, навіть з урахуванням доходів від ведення особистого господарства вона не забезпечувала належного рівня життя і не могла бути стимулом до трудової діяльності.

На формування сільської поселенської мережі Карпат значний вплив мала демографічна ситуація. Впродовж майже всього досліджуваного періоду карпатські області вважалися відносно благополучними в демографічному вимірі. Природний приріст населення становив (у середині 1970-х рр.) у середньому 7,4 особи на 1000 осіб населення, тоді як по Україні цей показник – всього 3,5. Проте за наступні 20 років ситуація значно погіршилася. Щорічне зменшення чисельності сільських жителів упродовж 1980–1990 рр. становило 60,2 тис. осіб. У селах зазначених областей зафіксовано природний приріст населення на рівні 3,4%, найвищий – у Закарпатській області – 7,7%, найнижчий – у Львівській – 0,7%. Проте вже з середини 1990-х рр. коефіцієнт природного приросту населення Карпатського регіону став мінусовим, від 1,1 в Івано-Франківській до 3,5 у Львівській області (лише на Закарпатті він був позитивним – 2,2). На кінець 1980-х рр. кількість сільських мешканців, що переїхали в місто, становила по регіону близько 60,7 тис.

осіб на рік. Частка сільського населення зменшилася із 66,5% 1965 р. до 46,4% на початку 2000-х рр. (по Україні з 48 до 32%). У результаті впродовж 1970–2000 рр. сільська поселенська мережа Українських Карпат скоротилася на понад 300 сільських поселень.

Початок 1960-х рр. характеризувався різноманітними починами щодо модернізації соціальної інфраструктури українського села. Зокрема, ХХІІ з'їзд КПРС декларував завдання вирівняти культурно-побутові умови селян із городянами до початку 1980-х рр. і перетворити колгоспні села в населені пункти міського типу з комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами та закладами культури.

Вагомою складовою соціальної інфраструктури села залишався житловий фонд. Значна частка індивідуального сільського будівництва в регіоні здійснювалася коштом селян і становила близько 60%. Пожвавлення житлового будівництва на селі в 1960–1970-х рр. змінилося у 1980–1990-х рр. спадом, що було зумовлено економічною кризою в державі, зростанням безробіття та цін на будівельні матеріали, зменшенням доходів сільських мешканців від праці в суспільному виробництві.

Однією з проблем комунального облаштування сіл залишалося їх енергопостачання, особливо – газифікація сіл. Газифікація карпатських сіл, що розпочалася з 1961 р., відбувалася надто повільними темпами. Наприклад, у Закарпатській області 1980 р. лише сім поселень із 436 було газифіковано із мереж, інші забезпечувалися зрідженим газом. В Івано-Франківській та Львівській областях питома частка газифікованих сіл на середину 1990-х рр. становила 32–39%. Порівняно з 3% газифікованих сіл Одещини та Херсонщини це вважалося високим показником.

За рівнем телефонізації село відставало від міста у 3,2 раза. На кінець 1990-х рр. лише 43,0% карпатських сіл мали стаціонарні відділення зв'язку. Більшість шляхів карпатських сіл за досліджуваний період перебувала в низькому технічному стані. Мало місце також погіршення приміського автобусного сполучення регіону, що значно ускладнювало забезпечення соціальних потреб селян.

До 1960 р. розвиненої соціальної інфраструктури на селі практично не існувало. Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС активізувалося будівництво закладів соціальної сфери насамперед у відсталих – економічно слабких – колгоспах. В областях Українських Карпат мережа закладів побутового обслуговування з 1970 до 1980 рр. зросла на 194 одиниці, однак у гірських селах були відсутні будь-які заклади сфери обслуговування. Показники надання сільському населенню побутових послуг у розрахунку на одного жителя в регіоні були нижчими від міських у 1980 р. на 26,8, а на кінець досліджуваного періоду – на 43,2%. Упродовж досліджуваного періоду забезпеченість селян регіону магазинами роздрібною торгівлі залишалася недостатньою, а з 1990 р. скорочувалася. Загалом, протягом 1990–2005 рр. їхнє число скоротилося у 4,4 раза. Відставав від потреб селян рівень газифікації та шляхового господарства, забезпеченості радіо- та телефонним зв'язком, автобусним обслуговуванням.

Особливе місце серед галузей соціально-культурної сфери посідає освіта.

Забезпеченість карпатських сіл дитячими дошкільними закладами була недостатньою, вони розміщувалися, здебільшого, на центральних садибах та у великих селах, в непристосованих приміщеннях. У першій половині 1980-х рр. дошкільним вихованням в регіоні було охоплено 47,4% міських та 7,3% сільських дітей дошкільного віку, на кінець 1990-х рр. дошкільним вихованням у дитячих садках було охоплено в середньому 9,5% дітей у сільській місцевості Карпатського регіону, тоді як у міських поселеннях – 42,7%. До кінця досліджуваного періоду відбувалося скорочення мережі дошкільних закладів, що було зумовлено нестабільною економічною ситуацією, нездатністю новостворених агропідприємств опікуватися соціальною сферою села.

У 1965–1966 н. р. в регіоні діяло 3172 сільські загальноосвітні школи, на початок 1970 р. – 3147. Число учнівських місць зросло за період 1965–1970 рр. на 17,5%. Незважаючи на зростання кількості учнівських місць, близько 30% карпатських сіл не мало шкіл. У цілому, спостерігалось зниження темпів будівництва шкіл як в республіці, так і в регіоні зокрема. Якщо в період 1966–1970 рр. в регіоні було введено шкіл на 103,8 тис. учнівських місць, то в 1975–1980 рр. – лише на 81,5 тис. Понад 50% шкіл від загальної кількості введених у дію впродовж 1966–1980 рр. у сільській місцевості було збудовано за рахунок колгоспних асигнувань. Загалом, шкіл у регіоні не вистачало, частина існуючих розміщувалася у непристосованих та аварійних приміщеннях. Вони не були укомплектовані кваліфікованими фахівцями, оскільки останні не забезпечувалися житлом, належними побутовими умовами. У 1980–1981 н. р в областях Українських Карпат функціонували 3323 загальноосвітні школи, у 1990–1991 навчальному році – 3253, або за десять років припинили діяльність 70 загальноосвітніх шкіл. За цей же період контингент учнів зменшився на 61 тис. осіб. Середній рівень забезпеченості сільськими загальноосвітніми школами в розрахунку на 100 карпатських сіл становив 85 одиниць – 10,6% від загальної чисельності учнів навчалися у другу та третю зміну.

У рамках виконання Державної національної програми “Освіта” було відкрито навчальні заклади початкової школи типу “дитсадок-школа” в малонаселених пунктах. Упродовж 1990–2005 рр. у карпатських селах їхня кількість зросла на 89 од., тоді як по Україні зменшилася на 799 од. Загалом ситуація із наявністю денних загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості регіону до кінця досліджуваного періоду дещо поліпшилася.

Відставала від реальних потреб населення охорона здоров'я. Кількість лікарняних закладів упродовж 1965–1975 рр. скоротилася в республіці на 757 одиниць, в регіоні – на 120 од. 1980 р. близько половини медичних закладів розміщувалося у пристосованих приміщеннях, у 70% – були відсутні комунальні зручності: гаряча вода, каналізація, забезпечення газом. Нерозвинутою залишалася на селі мережа аптек та аптечних кіосків. Амбулаторії та фельдшерсько-акушерські пункти були укомплектовані медичним персоналом на третину від потреби. Забезпеченість сільських мешканців регіону кваліфікованими лікарями залишалася у два рази нижчою, ніж міських. Як результат, сільське населення намагалося отримувати медичну допомогу в міських та обласних лікарнях, якісніше

укомплектованих більш кваліфікованими кадрами, оснащених сучаснішим обладнанням. Забезпеченість карпатських сіл основними об'єктами охорони здоров'я залишалася низькою, 2005 р. – в середньому 64 одиниці на 100 сіл. Зростала смертність населення. Якщо 1980 р. кількість померлих в регіоні становила 11,3 особи на тисячу населення, то на кінець досліджуваного періоду (2005 р.) вона зросла до 13,8 особи.

Вагому роль у соціально-побутовій сфері села продовжували відігравати культурно-освітні заклади. В регіоні на середину 1960-х років налічувалися 2952 клуби та будинки культури, а з кінця 1970-х рр. їхня кількість зросла лише на 264 одиниці. Якщо у 1985 р. культурні запити карпатських селян задовольняли 3201 клубний заклад та 3207 бібліотек, то на 2005 р. їхня кількість зменшилася відповідно на 500 та 570 одиниць.

У побуті селян регіону значне місце посідали релігійні цінності. Державно-партійні структури вели постійну боротьбу з поширенням релігійних поглядів серед населення. Лише впродовж 1965 р. в регіоні було припинено діяльність 701 культової споруди. Їхні приміщення використовувалися здебільшого як клубні установи, спортзали і склади колгоспів.

Дані дисертаційного дослідження засвідчують відносно високу релігійність населення Карпатського регіону. Вона була вищою у два рази, ніж у решті областей республіки, що склалося історично. Саме церква стала для населення регіону запорукою стабільності в динамічному коловороті історичних змін, що відбувалися на цій території, – змін режимів, урядів і державності. Серед основних релігійних конфесій у регіоні слід назвати римо-католицьку, православну, іудейську та греко-католицьку (уніатську). На середину 1970-х рр. тут здійснювало свою діяльність 34,7% зареєстрованих та 25,4% незареєстрованих релігійних общин і груп від їхньої загальної кількості в республіці та 31,0% священнослужителів. Із середини 1980-х рр. релігійне життя активізувалося: набували офіційного статусу не зареєстровані раніше релігійні об'єднання, вийшла з підпілля Українська Греко-Католицька церква, відновлювалася діяльність закритих радянським режимом культових споруд. Кількість релігійних громад зростала в середньому на 32% у рік. Області Українських Карпат демонстрували найвищу насиченість культових споруд у розрахунку на 100 сіл. У Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях 2005 р. цей показник становив відповідно: 156, 119, 98 та 170 одиниць (всього 4304 діючі культові споруди). Демократичні зміни, що стали можливі в умовах незалежності України, сприяли поживленню релігійного життя.

Загалом, здійснити впродовж 1960–1980-х рр. задеклароване партійними та радянськими органами стирання відмінностей між містом та селом у побутових умовах і оплаті праці, зближення характеру та способу життя робітників і колгоспників досягти не вдалося. Незважаючи на те, що економічні й демографічні показники, а також забезпеченість населення карпатських областей об'єктами соціального характеру були дещо вищими, ніж у цілому в Україні, їх не можна вважати достатніми.

У роки незалежності турбота про заклади соціальної сфери лягла на плечі новостворених сільгоспідприємств, які не в змозі були налагодити навіть

виробничий процес. Про фінансування соціальних проблем не йшлося. Створити належні умови для адаптації населення до вимог ринкового господарювання державі так і не вдалося. Отже, проблеми соціально-економічної сфери села областей Українських Карпат залишалися невирішеними й на кінець ХХ та на початок ХХІ століть.

Проведене дослідження дозволило сформулювати загальні висновки та практичні рекомендації стосовно вдосконалення аграрних відносин, напрямів подальшої розробки проблеми.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено науково-теоретичне узагальнення та запропоновано нові підходи до оцінки аграрних перетворень і соціальних змін в областях Українських Карпат другої половини 60 х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Виконане наукове дослідження дозволяє сформулювати такі висновки:

– Аналіз наукових розробок із проблем еволюції аграрних відносин, соціально-економічного становища карпатського села свідчить про наявність певного наукового доробку, проте є підстави стверджувати, що проблема залишається недостатньо дослідженою. Нині відсутні спеціальні, комплексні історичні дослідження аграрного розвитку в областях Українських Карпат у другій пол. ХХ. – поч. ХХІ ст. Поза увагою істориків залишалось широке коло проблем життя села, зокрема вивчення соціальних аспектів, результатів та регіональних особливостей аграрних реформ, здійснених у досліджуваний період. Праці, присвячені регіональній аграрній політиці, розглядають проблематику, переважно, у відриві від загальнодержавних тенденцій.

– Джерельна база для узагальнюючого дослідження еволюції аграрних відносин у регіональному зрізі в період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є достатньою. Основою даної роботи стали передусім неопубліковані архівні документи та матеріали, що є у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Державних архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. У переважній більшості вони вводяться до наукового обігу вперше. В дослідженні використано статистичні дані розвитку аграрного виробництва, матеріали опублікованих збірників документів та періодики.

– До возз'єднання з УРСР західноукраїнські землі в різні періоди перебували у складі кількох іноземних держав. Уряди кожної з них намагалися проводити аграрні реформи, однак жодна з них не розв'язала аграрного питання в інтересах селян.

Із встановленням 1939 р. радянської влади в Галичині, у 1940 і 1945 рр. на Буковині та Закарпатті швидкими темпами було проведено масову примусову колективізацію, яка не сприяла швидкому піднесенню сільського господарства і не привела селянство до заможного життя.

Аграрно-економічні перетворення, започатковані березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС, передбачали спроби інтенсифікації та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зміцнення матеріально-технічної бази

господарств, комплексну механізацію, меліорацію, поглиблення спеціалізації та концентрації виробництва. Однак досягти запланованих обсягів не вдалося, що було зумовлено усуспільненою власністю на землю, відчуженістю селянина від землі та результатів праці, прорахунками у використанні сільгоспугідь, машинотракторного парку.

Досліджуваний період характеризувався розгортанням спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва, здійсненням глобальних програм механізації, меліорації та хімізації аграрної сфери. Найважливішими напрямками спеціалізації в регіоні вважалися в рослинництві – вирощування тютюну, насінництво багаторічних трав і зернових культур та овочівництво; у тваринництві – виробництво м'яса та молока. Для аграрних підприємств Карпатського регіону, які вели господарювання у складних природно-кліматичних умовах, надзвичайно важливим була і залишається меліорація земель. Особливе значення для господарств регіону з хронічним аграрним перенаселенням, надлишком робочої сили та наявністю необхідної сировини мав розвиток підсобних підприємств та промислів.

– У 1980-х рр. минулого століття значна увага приділялася вирішенню проблем забезпечення населення продуктами харчування. Для розв'язання проблеми було прийнято Продовольчу програму на період до 1990 р., проте завдяки її частковій реалізації вирішити проблему продовольчої безпеки країни не вдалося.

Ефективність сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат упродовж досліджуваного періоду залишалася недостатньою, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей. Практично не використовувалися можливості для розвитку особистих підсобних господарств населення.

– З проголошенням незалежності України активізувалося здійснення аграрної і земельної реформи в регіоні. Державою було прийнято ряд відповідних законодавчих актів, положення яких лише вибірково і частково втілюються в життя. Нерозв'язаною залишається проблема формування реального власника і дбайливого господаря землі, прискорення соціально-економічної розбудови села, вирішення продовольчої проблеми, виведення аграрного сектора економіки країни на світовий ринок.

Реалізація перетворень у карпатському селі мала ряд регіональних особливостей: невдалими виявилися поспішні, непродумані і недостатньою мірою законодавчо забезпечені спроби суцільної деколективізації, реструктуризації земельних наділів, поділ майнових комплексів, одночасність і форсований перебіг реформ. Реформування розпочалося майже одночасно у всіх підзонах регіону: рівнинної, передгірної, гірської. Характерним напрямом реформування стало створення фермерських господарств, однак в умовах відсутності вільних земельних ділянок та надлишку трудових ресурсів це виявилось серйозною проблемою. У 1990-х рр. минулого сторіччя майже 20% населення (близько 1,3 млн. осіб) областей Українських Карпат проживало в гірській місцевості, з них $\frac{1}{3}$ – на висоті 500 м над рівнем моря й вище, де земельні ділянки сільськогосподарського призначення

обмежені і не дозволяють запроваджувати сучасні технології аграрного виробництва, господарювання ведеться переважно примітивними, натуральними методами; домогосподарства не здатні нарощувати обсяги виробництва; продукція селянських господарств не є конкурентоспроможною на зовнішніх ринках.

До переваг аграрного господарювання в областях Українських Карпат слід зарахувати кращу демографічну ситуацію, можливості використання полонин та підвищення продуктивності кормових угідь, перспективи виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, наявність та розвиненість потужностей харчопереробних підприємств.

Здійснене дослідження засвідчує, що для реалізації переваг і особливостей аграрного господарювання в регіоні, нарощування виробництва продукції продовольства невідкладними були і залишаються завершення аграрної та земельної реформ, фінансове й матеріально-технічне забезпечення функціонування реформованих аграрних підприємств, особистих селянських і фермерських господарств.

За період незалежності в Україні нагромаджено певний вітчизняний досвід реформування земельних і аграрних відносин, а реформа дала реальні економічні та соціальні результати. Однак досвід аграрних перетворень на регіональному рівні засвідчує, що система державної підтримки та регулювання сільського господарства в Україні деформована й відстає від цивілізаційного розвитку й від європейських стандартів. З переходом до ринку відбулося значне скорочення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Тому вектор державної підтримки виробництва продовольства, як однієї із складових новітньої аграрної політики, має бути змінено з орієнтацією на підтримку приватного агровиробника.

В основі здійснення нинішньої аграрної реформи – глибокі зміни в управлінні агропромисловим сектором, у земельних і майнових відносинах, роздержавлення і приватизація сільськогосподарських, переробних та агросервісних підприємств, формування ринку землі та сільськогосподарської продукції, продовольства, його інфраструктури. Водночас, практика аграрних перетворень в Українських Карпатах, економічна ситуація і сучасний історичний період розвитку українського суспільства диктують необхідність розробки новітньої аграрної політики держави.

– Карпатський регіон має вигідне географічне положення – лежить на перехресті Схід – Захід, практично в центрі Європи. У дисертаційній роботі узагальнено досвід реформування аграрної сфери, земельних відносин та формування державної аграрної політики в постсоціалістичних країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії – сусідах нашої держави, і, зокрема, областей Українських Карпат.

Заслуговують на увагу та впровадження заходи, здійснені в ході аграрних перетворень у постсоціалістичних країнах: своєчасна розробка і прийняття законодавчих актів щодо функціонування і розвитку аграрної сфери, визначення чітких принципів аграрної політики, сприяння інвестуванню в сільськогосподарське виробництво, запровадження мита на імпортовану сільськогосподарську продукцію, надання фермерам дешевих кредитів для придбання сільгосптехніки, створення нових робочих місць на селі, фінансування аграрної сфери в контексті вимог

аграрної політики Європейського Союзу, моніторинг аграрних перетворень і коригування напрямів аграрної реформи за реальними результатами.

Частина тенденцій, які знайшли застосування в зазначених країнах, є вельми актуальними для сучасного реформування аграрного сектора України. Зокрема, село потребує належної державної підтримки, без якої неспроможне самостійно вирішити завдання, актуальні нині для суспільства. Важливою є діяльність уряду країни щодо ліквідації диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Слід удосконалити систему фінансово-кредитного обслуговування різноукладного аграрного виробництва шляхом інтеграції банківського капіталу, аграрного та промислового потенціалу, налагодження державної та регіональної підтримки цільових комплексних програм фінансування агропромислового виробництва, а також реформувати систему оподаткування.

Відродження українського села можливе лише за умови докорінної перебудови всіх сфер суспільного життя, законного і справедливого вирішення питань власності, володіння, використання та розпорядження землею. Без урахування помилок власного минулого та досвіду інших країн отримати позитивні результати у формуванні реального селянина-власника складно.

– Для розвитку соціальної сфери села найбільш сприятливим періодом, із досліджуваного відрізка часу, була друга половина 1960-х рр. У ці роки було відмінено в колгоспах оплату праці за трудовими і здійснено перехід до гарантованої оплати праці, колгоспники стали отримувати пенсії і відпустки, одержали паспорти, а разом з ними і право вільного виїзду з села. В черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян. Проте загальне поліпшення соціально-побутових умов життя на селі відбувалося повільними темпами.

На формування сільської поселенської мережі Карпат значний вплив мала демографічна ситуація. Впродовж майже всього досліджуваного періоду карпатські області вважалися відносно благополучними з демографічного погляду. Проте вже з кінця 1990-х рр. серед областей регіону природний приріст спостерігався лише в Закарпатській. В результаті скорочення кількості сільського населення, зростання числа осіб похилого віку, міграції молоді в міста, приєднання сіл до міських поселень, переведення їх у селища міського типу протягом 1970–2000 рр. сільська поселенська мережа Українських Карпат скоротилася на понад 300 сільських поселень.

Повільними темпами зростала мережа сільських підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування. Задовольнити потреби населення в кількості об'єктів сфери послуг та якісному обслуговуванні не вдалося ні в радянський час, ні в роки незалежності України. З початку 1990-х рр. турбота про заклади соціальної сфери лягла на плечі новостворених сільгоспідприємств, які не в змозі налагодити навіть виробничий процес. Про фінансування соціальних потреб не йдеться.

Важливе місце в побуті селян регіону посідали релігійні цінності. Рівень релігійності населення тут був значно вищим, ніж загалом по республіці (у 1985 р. на 13,5%). Із зняттям обмежень на створення релігійних громад вже до 1991 р.

насиченість релігійної мережі регіону перевищила дорадянський період більш як утричі.

– Дослідження підтверджує назрілу необхідність поглиблення і підвищення соціально-економічної результативності розвитку аграрних перетворень. Практичні пропозиції щодо удосконалення аграрних відносин у державі в цілому, та в регіоні зокрема, стосуються завершення сучасної аграрної реформи; забезпечення інноваційного розвитку галузей агропромислового виробництва; фінансової підтримки аграрного сектора з боку держави; впровадження сприятливої податкової і цінової політики; необхідності прийняття нових законодавчих актів та внесення змін до вже діючих законів України щодо функціонування аграрної сфери; удосконалення методики економічної оцінки земель, створення і забезпечення системи дієвого земельного кадастру; налагодження роботи органів інфраструктури ринку землі (податкова інспекція, земельні банки, біржі та ін.) та хоча б елементарного контролю з боку держави за цими процесами. Для областей Українських Карпат особливого значення набуває завершення оцінки земель несільськогосподарського призначення; відновлення раніше існуючих організаційних зв'язків між виробниками та переробними і обслуговуючими сільське господарство організаціями; забезпечення умов для ефективного господарювання суб'єктів аграрного підприємництва; виробництво екологічно чистої продукції та функціонування регіонального ринку продовольства. Особливістю розвитку аграрного сектора регіону є ведення господарювання у складних умовах гірської та передгірної підзони (становить 65,4% території), у зв'язку з чим регіон гостро потребує розроблення моделей сталого розвитку сільських територій – комплексу екологічних, економічних та демографічних складових, розв'язання на новій економічній основі соціально-культурних проблем села.

Здійснене дисертаційне дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми аграрних перетворень в областях Українських Карпат другої половини 60-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. Подальшого дослідження потребують питання завершення аграрної і земельної реформ у регіоні, визначення напрямів функціонування різноукладних аграрних господарств областей Українських Карпат.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. *Жулканич Н. М.* Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) / Н. М. Жулканич. – Ужгород : Карпати, 2008. – 408 с.

Колективні

2. Жулканич Н. М. Особливості реформ в аграрній сфері Закарпаття / Н. М. Жулканич, М. А. Лендел // Сільське господарство України – від

минулого до сьогодні : у 4 т. / Т.ІІІ. Аграрна політика і макроекономічні відносини в аграрному секторі України. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – С. 74–105.

3. Жулканич Н. М. Історія розвитку транскордонного співробітництва Закарпаття / Н. М. Жулканич, Б. І. Дяченко // Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід. – Ужгород : Карпати, 2006. – С. 105–139.
4. Жулканич Н. М. Розвиток аграрного сектора Закарпаття в контексті транскордонного співробітництва / Н. М. Жулканич, М. А. Лендел // Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід. – Ужгород : Карпати, 2006. – С. 280–291.

Брошура

5. Жулканич Н. М. Соціальний розвиток карпатського села (1965–1990-ті рр.) / І. І. Дробот, Н. М. Жулканич. – К., 2008. – 78 с. [Особистий внесок автора 65%].

Статті в наукових, періодичних фахових виданнях

6. Жулканич Н. М. Ретроспективний аналіз аграрних перетворень в областях Українських Карпат (середина XVIII – середина XX ст.) / Н. М. Жулканич // Питання історії України : збірник наук. статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 33–37.
7. Жулканич Н. М. Розвиток аграрних відносин в Угорщині (1965–1990 рр.) / Н. М. Жулканич, М. Лендел // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 194–205. [Особистий внесок автора 70%].
8. Жулканич Н. М. Проблеми господарювання і розвитку аграрного сектора Закарпаття (1965–2005 рр.) / Н. М. Жулканич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Історія”. – Ужгород, 2006. – Вип. 17. – С. 4–13.
9. Жулканич Н. М. Розвиток транскордонного співробітництва Карпатського регіону (на прикладі АПК Закарпатської області) / Н. М. Жулканич // Історична панорама : збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність “Історія”. – Чернівці: Рута, 2007. – Вип. 3. – С. 104–113.
10. Жулканич Н. М. Аграрно-економічні перетворення в карпатському селі (1965-1970 рр.) / Н. М. Жулканич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 “Історичні науки”. – К., 2007. – Випуск 4. – С. 141–149.
11. Жулканич Н. М. Напрями аграрного господарювання в областях Українських Карпат (70-ті роки XX ст.) / Н. М. Жулканич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія “Історія”: збірник наук. праць ; за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 57–63.
12. Жулканич Н. М. Проблеми формування соціального укладу карпатського села (др. пол.60–70-ті роки XX ст.) / Н. М. Жулканич // Науковий вісник. Одеський

- державний економічний університет. (Науки: економіка, політологія, історія). – Одеса, 2007. – № 7 (44). – С. 113–126.
13. Жулканич Н. М. Проблемні аспекти технічного забезпечення сільськогосподарського виробництва у зоні Карпат (др. пол. 60–70-ті роки ХХ ст.) / Н. М. Жулканич // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. (Науки: економіка, політологія, історія). – 2007. – № 15 (52). – С. 130–146.
 14. Жулканич Н. М. Впровадження нових форм господарювання в українському селі у 80-х рр. ХХ ст.: спроби та наслідки / Н. М. Жулканич // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. (Науки: економіка, політологія, історія). – 2007. – № 17 (54). – С. 192–207.
 15. Жулканич Н. М. Соціальні аспекти функціонування і розвитку сільських територій областей Українських Карпат (1980–1990 рр.) / Н. М. Жулканич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Історія”. – Ужгород, 2007. – Вип. 19. – С. 56–62.
 16. Жулканич Н. М. Функціонування соціально-побутової сфери українського села в радянський період. 1960–1970-ті рр. (на матеріалах Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей) / Н. М. Жулканич // Питання історії України: збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – С. 119–125.
 17. Жулканич Н. М. Аграрні відносини в областях Українських Карпат (1965 – 2005 рр.): короткий історіографічний огляд / Н. М. Жулканич // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 110–123.
 18. Жулканич Н. М. Проблеми функціонування соціально-культурної сфери села областей Українських Карпат (1980–1990-ті рр.) / Н. М. Жулканич // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2007. – Випуск XII–XIII. – С. 45–51.
 19. Жулканич Н. М. Продовольча програма країни як спроба удосконалення аграрної політики “розвинутого соціалізму” / Н. М. Жулканич // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 “Історичні науки”. – К., 2008. – Вип. 5. – С. 111–116.
 20. Жулканич Н. М. Проблемні аспекти завершення аграрної і земельної реформ в областях Українських Карпат (2000–2005 рр.) / Н. М. Жулканич // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія “Історія”. – Ужгород, 2008. – Вип. 20. – С. 84–91.
 21. Жулканич Н. М. Особливості аграрного господарювання в Карпатському регіоні (1990–2003 рр.) / Н. М. Жулканич, М. А. Лендел, М. В. Газуда // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет (Науки: економіка, політологія, історія). – Одеса, 2008. – № 1 (57). – С. 186–201. [Особистий внесок автора 35%].
 22. Жулканич Н. М. Перспективи інтеграції аграрного сектора України до спільної аграрної політики ЄС: проблемні аспекти / Н. М. Жулканич, М. А. Лендел // Науковий вісник. Одеський державний економічний

- університет. (Науки: економіка, політологія, історія). – Одеса, 2008. – № 8 (64). – С. 135–148. [Особистий внесок автора 65%].
23. Жулканич Н. М. Управлінські проблеми функціонування аграрної сфери виробництва в Україні (80-ті рр. ХХ ст.) / Н. М. Жулканич // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наук. праць. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 151–157.
 24. Жулканич Н. М. Методологія дослідження аграрних відносин в Україні (др. пол. ХХ ст.) / Н. М. Жулканич // Збірник навчально-методичних матеріалів і наук. статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2008. – Вип. 14. – С. 215–221.
 25. Жулканич Н. М. Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання / Н. М. Жулканич // Український селянин: зб. наук праць. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2008. – Випуск 11. – С. 287–292.
 26. Жулканич Н. М. Досвід реалізації аграрних реформ в окремих країнах ЦСЄ та можливості його використання в Україні / І. І. Дробот, Н. М. Жулканич // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. (Науки: економіка, політологія, історія). – Одеса, 2008. – № 19 (75). – С. 170–187. [Особистий внесок автора 70%].
 27. Жулканич Н. М. Джерельна база дослідження історії аграрних відносин в областях Українських Карпат (др. пол. ХХ ст.) / Н. М. Жулканич // Література та культура Полісся. – Випуск 44. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – С.231–242.
 28. Жулканич Н. М. Стан релігійної ситуації і утвердження духовності в сільській місцевості областей Українських Карпат (1965–2000 рр.) / Н.М.Жулканич // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип.37. – С.325-335.
 29. Жулканич Н. М. Особисті господарства населення областей Українських Карпат: функціонування та розвиток (60–90-ті р. ХХ ст.) / Н. М. Жулканич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип.3. – С. 189–196.
 30. Жулканич Н. М. Стан житлового будівництва та побутового обслуговування сільського населення областей Українських Карпат (1980–1990-ті рр.) / Н.М.Жулканич // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: зб. наук. статей. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 380–381. – С. 178–183.
 31. Жулканич Н. М. Перспективи реалізації новітньої державної аграрної політики України / Н. М. Жулканич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Історія”. – Ужгород, 2008. – Вип. 21. – С. 62–71.

Матеріали конференцій, наукових семінарів, симпозіумів

32. Жулканич Н. М. Джерела з історії аграрних відносини на Закарпатті (1965–1990 рр.) / Н. М. Жулканич, В. Є. Задорожний : матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, (м. Чернівці, 29 вересня 2005 р.) / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Т.2. – Чернівці, 2006. – С. 84–87.
33. Жулканич Н. М. Ретроспективний аналіз аграрних відносин в областях Карпатського регіону (1944–1965 рр.) / Н. М. Жулканич / III Міжнародна наукова конференція, присвячена 140-річчю Р.Ф. Кайндля [“Вікно в європейську науку”], (м. Чернівці, 20–21 травня 2006 р.). – Чернівці, 2006. Виступ.
34. Жулканич Н. М. Етапи аграрних реформ в карпатському селі / Н. М. Жулканич / Науковий семінар [“Проблеми дослідження стародавньої і сучасної історії Верхнього Потисся”], (м. Ужгород, 16 червня 2006 р.) / Науково-дослідний Інститут карпатознавства. – Ужгород, 2006. Доповідь.
35. Жулканич Н. М. Особливості життєзабезпечення і розвитку сільського населення Карпатського регіону / Н. М. Жулканич / Міжнародна науково-практична конференція [“Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій”], (Львівська обл., смт. Славське, 9–10 листопада 2006 р.) / Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2006. – С. 181–186.
36. Жулканич Н. М. Аграрна політика в Угорщині у 90-х роках ХХ ст. / Н. М. Жулканич: матеріали круглого столу [“Пріоритети розвитку двостороннього українсько-угорського економічного співробітництва у сфері торгівлі, туризму, інвестицій”], (м. Ужгород, 23 січня 2007 р.) / Київський нац. торговельно-екон. ун-т // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – К., 2007. – № 2. – С. 17–20.
37. Жулканич Н. М. Оплата праці як чинник підвищення життєвого рівня сільського населення Карпатського регіону (др.пол.60–70 рр. ХХ ст.) / Н. М. Жулканич / IV Міжнародна наукова конференція [Кайндлівські читання], (м. Чернівці, травень 2007 р.) / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. – С. 17–22.
38. Жулканич Н. М. Стан релігійної ситуації і утвердження духовності в сільській місцевості областей Українських Карпат (1965–2000 рр.) / Н. М. Жулканич / Треті Курасівські читання [Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії”], (м. Київ, 4 жовтня 2007 р.) / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. Виступ.
39. Жулканич Н. М. Стан житлового будівництва та побутового обслуговування сільського населення областей Українських Карпат (1980–1990-ті рр.) / Н. М. Жулканич / VI Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 600 річчю першої історичної згадки про Чернівці, (м. Чернівці, 12–13 жовтня 2007 р.) / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2007. Виступ.

40. Жулканич Н. М. Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання / Н. М. Жулканич / VII Міжнародний симпозиум з проблем аграрної історії, присвячений 90-й річниці Української Держави гетьмана П.П.Скоропадського (м. Черкаси, 17–18 вересня 2008 р.) / Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Вип. 11. – Черкаси, 2008. – С. 287–292.
41. Жулканич Н. М. Перспективи інтеграції аграрного сектора України до спільної аграрної політики ЄС: проблемні аспекти / Н. М. Жулканич, М. А. Лендел // III наукова конференція [Проблеми підвищення господарювання на макро- і мезоекономічному рівнях], (м. Одеса, 27–28 березня 2008 р.) / Державний економічний університет. – Одеса, 2008. Виступ.
42. Жулканич Н. М. Особливості реформування аграрного сектора регіону Українських Карпат (90-ті рр. XX ст.) / Н. М. Жулканич / Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених [Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології Північного Причорномор'я], (м. Одеса, 8–9 лютого 2009 р.) / Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова. – Одеса, 2009. – С. 180–184.
43. Жулканич Н. М. Трансформація релігійного світогляду селян карпатських областей України (1990–2005 рр.) / Н. М. Жулканич // XIX Міжнародна конференція [Історія релігій в Україні], (м. Львів, 13–15 травня 2009 р.) / Музей історії релігії. – Львів, 2009. Виступ.
44. Жулканич Н. М. Досвід реалізації аграрних реформ в окремих країнах Центрально-Східної Європи та можливості його використання в Україні (на прикладі Румунії) / Н. М. Жулканич // Міжнародна конференція [Румунсько-українські відносини: історія, сучасність], (Румунія, м. Сату-Маре, 30 червня – 1 липня 2009 р.). Виступ.
45. Жулканич Н. М. Демографічна ситуація сільських територій областей Українських Карпат (1980–1990 рр.) / Н. М. Жулканич // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” (1869–1940 рр.), (м. Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.) / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2009. – С. 155–157.

АНОТАЦІЇ

Жулканич Н. М. Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. XX – початок XXI ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009.

У дисертації обґрунтовано етапи трансформації аграрних перетворень упродовж другої половини 60-х рр. XX – початку XXI століття в областях Карпатського регіону України. Висвітлено історичні передумови змін та напрямів

господарювання в аграрному секторі регіону, окреслено проблеми продовольчого забезпечення населення, розкрито динаміку зміни характеру виробничих відносин в аграрній сфері у процесі спроб проведення аграрних реформ у радянський період та в процесі реформування і утвердження нових форм власності й господарювання в економіці незалежної України.

Досліджено соціально-виробничі, соціально-побутові, соціально-культурні явища й процеси, що відбувалися в Карпатському регіоні впродовж десятиліть радянського режиму, та тенденції соціально-економічного розвитку сільських територій регіону в роки становлення державності України.

Розроблено практичні рекомендації щодо удосконалення аграрних відносин, наголошено на необхідності розробки і реалізації новітньої державної аграрної політики, забезпечення її соціально-економічної результативності, узагальнено і здійснено оцінку зарубіжного досвіду реформування аграрної сфери, обґрунтовано можливості його адаптації і застосування в аграрному виробництві незалежної України.

Ключові слова: області Українських Карпат, аграрні перетворення, аграрна політика, реформування сільськогосподарських підприємств, напрями господарювання, соціально-економічні процеси на селі.

Жулканич Н. М. Аграрные преобразования в областях Украинских Карпат (вторая половина 60-х гг. XX – начало XXI века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины / Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2009.

Диссертация посвящена исследованию аграрных преобразований второй половины 60-х гг. XX – начала XXI века, эволюции аграрных отношений, развития сельского хозяйства областей Украинских Карпат, механизмов и методов управления аграрным сектором в советский и постсоветский периоды истории Украины; проблемных аспектов завершения аграрной и земельной реформ в областях Украинских Карпат; социальных аспектов функционирования и развития сельских территорий областей региона; непосредственно образа жизни, быта крестьян; состояния религиозной ситуации в сельской местности.

Рассмотрены исторические предпосылки аграрных преобразований середины XX века, проанализированы направления хозяйствования в аграрном секторе региона, проблемы продовольственного обеспечения населения, недостатки реализации аграрной и земельной реформ в современной Украине. Раскрыта эволюция аграрных отношений в регионе в условиях перехода к рыночным отношениям, сосредоточено внимание на региональных особенностях завершения аграрной и земельной реформ, решении проблем хозяйствования реформированных аграрных предприятий, фермерских и личных крестьянских хозяйств.

Проанализированы изменения в социальной и культурной сфере карпатского села, в быту, традициях и обычаях крестьян на протяжении исследуемого периода. Внимание уделено также особенностям формирования социально-

производственного уклада сел региона, в частности развития личных хозяйств населения, изменениям в оплате труда колхозников и работников совхозов, стимулирование труда в современных аграрных предприятиях, в уровне благосостояния крестьян, а также росту образовательного и культурного уровня современного села.

Перестройка социально-экономических отношений в обществе, трансформационные преобразования на селе, формирование нового сельского уклада, утверждение равноправных условий функционирования различных форм собственности и хозяйствования призваны обеспечить выход из нынешней кризисной ситуации, создать надежную экономическую базу, улучшение условий жизни сельского населения. В свою очередь, жизнеобеспечение сельского населения связано прежде всего с восстановлением управляемости процессами комплексного социально-экономического развития сельских территорий, с обеспечением надежного функционирования социальной инфраструктуры в новых экономических условиях.

Обоснована необходимость корректировки трансформационных изменений в сторону сближения с европейской практикой, теоретическими наработками и совместной аграрной политикой Европейского Союза. Карпатский регион занимает особое место среди регионов Украины, поскольку его области граничат с четырьмя странами – членами Европейского Союза. Представлен опыт изучения реформирования аграрной сферы и земельных отношений в постсоциалистических странах – Венгрии, Польше, Словакии, Румынии – соседях Карпатского региона, обоснованы исторические вехи реформирования аграрной сферы в указанных странах и возможности использования зарубежного опыта аграрных преобразований в реформировании сельскохозяйственного производства независимой Украины.

Проанализирован опыт реформирования земельных и аграрных отношений в Карпатском регионе Украины в период независимости страны, а также его реальные экономические и социальные результаты. Констатировано, что система государственной поддержки и регулирования сельского хозяйства в Украине деформирована и отстает от цивилизационного развития и европейских стандартов, а с переходом к рынку произошло значительное сокращение государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей. Поэтому вектор государственной поддержки производства продовольствия как одной из составляющих новой аграрной политики должен быть изменен с ориентацией на поддержку частного агропроизводителя. Разработаны практические рекомендации по усовершенствованию аграрных отношений.

Ключевые слова: области Украинских Карпат, аграрные преобразования, аграрная политика, реформирование сельскохозяйственных предприятий, направления хозяйствования, социально-экономические процессы на селе.

Zhulkanych N. M. Agrarian transformations in the areas of the Ukrainian Carpathia /the second half of 60's of the XX century – the beginning of the XXI century/.

Thesis for a scientific degree of doctor of historical sciences, speciality 07.00.01 – history of Ukraine / Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2009.

In the thesis the stages of transformation in the agrarian relations during the second half of 60's of the XX century up to the beginning of the XXI century have been substantiated. The historical background of agrarian transformations and the economic trends of management in the agrarian sector of the region have been treated, the problems of population's food supply have been outlined, the time history of production relation nature in the agrarian sphere in the process of making attempts to carry out agrarian reforms in the Soviet period as well as in reforming and establishing new forms of ownership and management in independent Ukraine's economy have been exposed.

Socio-industrial, social, household, socio-cultural phenomena and processes that took place in the Carpathian region for decades of the Soviet regime as well as the tendencies to socio-economic development of the rural region in the years of Ukraine's statehood have been studied.

Practical recommendations as to the perfection of the agrarian relations have been worked out, the demand for the development and implementation of the latest state agrarian policy and for ensuring its socio-economic impact has been emphasized, foreign experience as to reforming agrarian relations has been generalized and estimated; the possibilities of its adaptation and application in the agrarian production of independent Ukraine have been substantiated.

Key words: field of Ukrainian Carpathians, agrarian transformations, agricultural policy, reforming the agricultural enterprises, areas of economic, social and economic processes in the village.

